Nr 1–2 1994

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1–2 1994 Årg. 15

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Lars-Erik Edlund
Biträdande redaktörer: Marianne Nejati och Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Håkan Attius, Dan Bäcklund, Tuuli Forsgren, Roger Kvist och Mats Rolén

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas till redaktionen under adress:

Lars-Erik Edlund
Stationsgatan 3
913 31 Holmsund

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, f.n. 100 kronor, till sällskapets postgirokonto 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 1 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt* och medlemsboken *Tre kulturer*.

Produktion: Gigraf
Tryckt av Grafikerna i Kungälv AB, 1994
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 1994

KJELL-ÅKE ARONSSON

Renskötselns introduktion i norra Sverige

En arkeologisk och paleoekologisk studie

Inledning

I början av vårt sekel var debatten om renskötselns uppkomst livlig. En rad mer eller mindre vidlyftiga teorier presenterades av bl.a. språkvetare och etnografer. Dessa teorier baserades på teoretiska utvecklings- och diffusionsmodeller men utan något egentligt stöd i ett källmaterial. Laufer (1917) kunde dock påvisa att renskötseln fanns omnämnd i en skriftlig kinesisk källa från 499 e.Kr. Med utgångspunkt från detta konstruerade han en diffusionistisk teori om att all renskötsel hade sitt ursprung i områden vid Kinas norra utkanter. Svenska forskare ansåg dock att samernas renskötsel utvecklats internt efter förebilder i den nordiska boskapsskötseln. Som stöd för detta antagande anfördes nordiska lånord inom den samiska renskötselterminologin (von Düben 1873, Drake 1918, Wiklund 1919).

Under andra hälften av 1900-talet började de arkeologiska fynden åberopas i debatten. Zoomorfa (dvs. djurformade) figurer föreställande renar försedda med grimma samt hällbilder med motiv av människor ridande på re-

nar gav indikationer på att renskötseln varit etablerad i södra Sibirien för mer än 2000 år sedan (Skjenneberg 1984; Vainshtein 1971, 1980). I norra Sibirien gjordes dessutom arkeologiska fynd av delar till renens seldon (Moszynska 1974). Även i samband med arkeologiska undersökningar i Övre Norrland påträffades delar till renens seldon. Dessa föremål kommer dock från betydligt yngre fyndsammanhang än de sibiriska och de kan inte placeras längre bakåt i historien än medeltiden (Lundholm 1978:100–101, Zackrisson 1976:45–46).

De senaste två decenniernas upptäckter av ett stort antal tidigare helt okända boplatser med härdar och kåtatomter på renbeteslanden i Övre Norrlands skogar och fjäll har emellertid gett nya möjligheter för forskningen att påvisa hur renskötseln introducerades. Dessa nyupptäckter blev också utgångspunkten för min egen forskning om renskötseln i norra Sverige. Jag valde att arbeta med paleoekologiska metoder — en för frågeställningen ny metodik. (För den som är särskilt intresserad av den tidigare forskningshistoriken kring renskötelns uppkomst finns en översikt i Aronsson 1991.)

Den aktuella debatten om samisk bosättning och renskötselns introduktion

Frågan om hur renskötseln skall spåras i ett arkeologiskt material har egentligen inte varit föremål för någon grundligare metodisk diskussion. Ett arkeologiskt fynd av en del till renens seldon säger inte mycket om renskötselns omfattning och betydelse i det forntida samhället. Vid analysen har därför de skriftliga källornas vittnesbörd oftast fått utgöra själva tolkningsramen för det arkeologiska materialet. Framför allt har Tegengrens

(1952) och Hultblads (1968) omfattande studier av det historiska källmaterialet även kommit att ligga till grund för tolkningarna inom arkeologin.

Tegengren och Hultblad kunde påvisa att samernas tamrenhjordar var förvånansvärt små ännu i slutet av 1500-talet. De historiska källorna antydde att den storskaliga rennomadism som vanligen associeras med samerna måste vara av förhållandevis sent datum. Lundmark (1982) framlade teorin att rennomadismen, dvs. den samhällsform där renhjordarna utgör grunden för försörjningen och familjerna följer renarna på flyttningarna, uppstod till följd av statens ökande exploatering av lappmarken. Genom kronans ökade skatteuttag av vildrenar och fisk tvingades samerna att utveckla tamrenskötseln för att klara sin försörjning. Denna övergång från fångstsamhället till rennomadismen ägde rum under förhållandevis kort tid vid 1600-talets början, menar Lundmark.

Invändningar har riktats mot Lundmarks teori. Från etnologiskt håll har påpekats att rennomadernas sätt att utnyttja landskapet och dess betesresurser inte kan ha utvecklats under den korta tid som Lundmark föreslagit (Fjellström 1985:41, 67–74). Att söka orsaken till renskötselns expansion i vildrenarnas försvinnande är också en tämligen förenklad och traditionell förklaringsmodell.

Den norske arkeologen Olsen (1987) anser att rennomadismens expansion kan förklaras på annat sätt än som en följd av vildrenstammens minskning. Enligt honom skall förändringarna i samernas samhälle ses mot bakgrund av interaktionen mellan detta samhälle och omvärlden. I samband med denna interaktion bröts fångstsamhällets traditionella struktur ned, tidigast

Figur 1. Genom renarnas tramp har en ålderdomlig härd nötts fram i markytan inom en rengärda vid Nattavaara, Gällivare kommun. Foto: Kjell-Åke Aronsson.

bland de västliga, senare också bland de östliga samerna. Nya mönster för makt och prestige vann insteg i fångstsamhället, varvid uppstod möjligheter för enskilda samhällsmedlemmar att bygga upp privata tamrenhjordar ämnade för den egna försörjningen. Det traditionella fångstsamhället bestod längst bland skoltsamerna, vilka kom att påverkas betydligt mindre av omgivande samhällen.

Khazanov (1984) betonar att nomadsamhällen inte kan betraktas isolerade. Nomadismens framväxt sker i ett samspel med omgivande samhällen. Han har också pekat på den speciella kombination av renskötsel och fångstnäringar, seminomadism, som varit vanligt före-

kommande i hela norra Eurasien (1984:40–44). Termen *seminomadism* kan därför användas för att karakterisera den kombination av renskötsel och jakt och fiske som finns beskriven i de äldre skriftliga källor som behandlar samerna.

Seminomadismen har drag av såväl fångstsamhället som nomadismen. Transportrenarna möjliggjorde en försörjningsstrategi baserad på stor rörlighet vid nyttjandet av de glest fördelade resurserna i inlandet och fjällen. Visserligen togs slaktuttaget huvudsakligen från vilda renar, men även de små tamrenhjordarna utgjorde en viktig födoämnesreserv. Renarnas mjölk kunde nyttjas, och vid behov kunde även tamrenar slaktas.

Introduktionen av tamrenar i hushållningen kan inte jämföras med nyttjandet av draghundar inom ramen för en fångstekonomi. Draghundarna ökar visserligen rörligheten och fångstmöjligheterna men hundarna konkurrerar med människorna om födan. Renarna däremot föder sig själva och ger ett födoämnestillskott till människan. En viktig förändring äger också rum när renen domesticeras. Som Bökönyi (1989) understrukit omfattar domesticeringen två parter, människan och djuret. När renen väl tämjts måste människans flyttningar och bosättningsmönster anpassas till djurens vanor och betesbehov. Introduktionen av tamrenar i hushållningen bör därför också visa sig i en förändring av bosättningsmönstren.

Under första årtusendet av vår tideräkning kan i det arkeologiska materialet en tydlig förändring av bosättningsmönstren i Övre Norrland iakttas. De talrika härdarna och kåtatomterna på renbeteslanden i inlandet och i fjällen har genom ett flertal C14-analyser daterats till denna tid. Frågan är då om dessa boplatser är ett uttryck för renskötselns introduktion (fig. 1).

Storli (1991, 1993) vill sätta de stora vallomgivna kåtatomterna, de s.k. stalotomterna, i fjällen i samband med renskötande samer. Hon vänder sig mot de tidigare forskare som hävdat att stalotomterna bebotts av vildrenjägare. Något tydligt samband mellan gropfångst och stalotomter finns inte, konstaterar Storli. Stalotomterna är i huvudsak koncentrerade till västra fjällen medan de stora fångstgropsystemen finns längre österut. Storli påpekar att stalotomterna är belägna uppe på renarnas sommarbetesland och långt från fiskevattnen. De motsvarande vinterboplatserna skulle kunna utgöras av härdarna i skogslandet, såsom vid Rackträsk i närheten av Arjeplog (Bergman 1988).

Stalotomterna förekommer vanligen i grupper, ofta flera på rad. Mulk (1988) menar, att detta är ett uttryck för samhällets organisation i kollektiva vildrensjaktlag. Stalotomternas vanliga placering i grupper tätt på rad motsvarar inte direkt senare tiders samiska visten. Renskötarfamiljen behövde utrymme för sig och sina renar runt kåtan, varför avståndet mellan renskötarnas kåtor är större (Mulk 1993). Storli hänvisar till C14-dateringar och hävdar att alla stalotomterna inom sådana grupper inte kan vara samtidiga utan måste vara resultatet av upprepad bosättning. Den rumsindelning som kan konstateras i stalotomterna överensstämmer också väl med den samiska familjekåtans traditionella indelning, enligt Storli. En större sten vid härdens ena kortsida markerar kåtans påssjodel.

Inte heller de härdgrupper som undersökts i skogslandet tycks vara uttryck för samtidig bosättning av större grupper. Undersökningar av lokaler med härdar har gett en vid spridning i tid, från omkring 100 e.Kr till nutid (Bergman 1988:139, Hedman 1993:90), vilket tyder

på att det är fråga om upprepad bosättning under avsevärd tid.

Storli (1991, 1993) menar att det var konkurrensen om renbetesmarkerna som drev fram expansionen i fjällområdet. Den tydligt markerade vallen runt stalotomterna skulle enbart ha haft syftet att göra tomterna synliga och markera att landet tagits i anspråk. Denna del av Storlis resonemang förefaller emellertid dåligt underbyggd. Det verkar rimligare att förknippa vallen med byggnadens konstruktion. Mina egna undersökningar av renskötarboplatser i skogslandet ger inte heller något stöd för antagandet att trängsel skulle ha uppstått på renbeteslanden redan under yngre järnålder (Aronsson 1991:98–100). Snarare kan expansionen i fjällområdet ses som ett uttryck för att nya försörjningsstrategier etablerades i norra Fennoskandia. I dessa strategier ingick utnyttjandet av fjällrenarnas sommarbetesland i fjällen och skogsrenarnas sommarbeten på de vidsträckta myrmarkerna i inlandet. I skogslandets myrområden finns boplatser med härdar i samma topografiska lägen som skogssamernas visten och rengärden från sen tid. Dateringar av härdar visar på upprepad bosättning som kan följas bakåt i tiden till järnåldern. Renskötselns introduktion i fjällen och skogslandet kan förklaras mot bakgrund av en storskalig ekonomisk specialisering i Nordfennoskandia från romersk järnålder och framåt. Längs norrlandskusten och i älvdalarna etablerades och expanderade bondebygden, medan renskötsel i kombination med jakt och fiske utvecklades som försörjningsstrategi i inlandet och i fjällen.

Det är tveksamt om stalotomterna verkligen hör samman med härdarna i skogslandet. Baudou (1981) och Hansen (1990) vill istället sätta dem i samband med sa-

mer i Norge. Nyligen har även Carpelan (1993) framfört åsikten att stalotomterna bebotts av människor som kommit västerifrån. Carpelan ser stalotomterna som ett uttryck för mötesplatser mellan samer och skandinaver i fjällområdet. Mötet mellan olika kulturer gav också näring till samernas sägenbildningar om Stalo-figuren. Renens domesticering kan mycket väl ha ägt rum i detta sammanhang, menar Carpelan.

Något som bör uppmärksammas är att det också finns en annan typ av boplatser i fjällen, som är samtida med stalotomterna. Dessa boplatser kännetecknas av härdar liknande dem som finns i skogsområdet. Härdarna i fjällen har sedan länge uppfattats som lämningar efter de renskötande samernas tältkåtor och brukar anses tillhöra tiden från 1600-talet och framåt. Hittills gjorda C14-dateringar av härdar i norska fjällen visar att dessa härdar mycket väl kan vara äldre än vad som hittills förmodats (Hansen 1993).

Några dateringar av renben från bendepositioner på en renvall i Vilhelminafjällen visade att platsen använts i sen tid, men att bosättningen kan gå tillbaka till yngre järnålder (Aronsson 1993) (fig. 2). C14-prov från tre av tolv härdar på renvallen gav värdena 360 +/- 60 BP (*Before Present* 'före nutid', dvs. före 1950; Ua-2638), 380 +/- 60 BP (Ua-2637) och 810 +/- 60 BP (Ua 2636). Detta styrker antagandet att renvallen nyttjats under lång tid. En datering från en av härdarna i en grupp av fem stalotomter (Raä 1096, Vilhelmina sn) i ett närliggande fjällområde gav däremot värdet 350 +/- 70 BP (Ua 2639) (Aronsson 1991:110). Som jämförelse kan nämnas att Storli (1991, 1993) också redovisar en del sena dateringar av stalotomter.

Min slutsats är att expansionen i fjällområdet kan sät-

tas i samband med skilda samiska grupper med olika byggnadstraditioner. Det är känt från senare tid att samer från den norska sidan utnyttjat markerna på den svenska sidan. Så kan också ha varit fallet tidigare.

Paleoekologiska undersökningar

I samband med moderna arkeologiska undersökningar har pollenanalys blivit en viktig metod för att spåra odlingens introduktion. Människans omvandling av naturlandskapet till ett öppet kulturlandskap har kunnat följas i ett flertal regionala studier. En fördel med pollenanalysen är att människans inverkan på landskapet kan följas relativt noggrant genom tiden. En nackdel är dock att prover från stora bassänger, som sjöar och myrar, fångar upp luftburna pollen från en vidsträckt omgivning. Pollenprovtagning bör därför ske i omedelbar närhet till den lokala miljö som ska studeras. Under senare år har pollenanalytikerna mer och mer börjat göra rent lokala studier av vegetationen (se t.ex. Segerström 1992).

Den som någon gång haft tillfälle att besöka en s.k. lappvall eller renvall har säkert uppmärksammat den frodiga växtlighet som brukar finnas på dessa (Kjellström 1983:59, Ullenius 1937). Inom den äldre renskötseln samlades renarna dagligen för att mjölkas på renvallen, varvid marken invid kåtan har gödslats av renarnas spillning. Renarnas tramp har också ett slags markberedande effekt. Lappvallarnas frodiga växtlighet uppmärksammades redan för flera hundra år sedan. Många är också de lappländska nybyggen som anlagts på den gödslade marken på en gammal lappvall (fig. 2).

Lappvallen uppvisar en tydlig förändring av markvegetationen. Näringskrävande gräsarter och örter har koloni-

Figur 2. På den öppna renvallen frodas gräs, örter och enbuskar (Raä 1210 Vilhelmina sn). Dateringar av bendepositioner och härdar visar att platsen nyttjats såväl under yngre järnålder och medeltid som i sen tid. Foto:Kjell-Åke Aronsson.

serat vallen. Ängssyra (*Rumex acetosa*), bergssyra (*Rumex acetosella*), mjölkört (*Epilobium angustifolium*), rödblära (*Melandrium rubrum*) och smörblomma (*Ranunculus*) brukar vara typiska. Där kan också förekomma svinmålla/svenskmålla (*Chenopodium album/suecicum*) och groblad (*Plantago major*) tillsammans med många andra örter, liksom enbuskar (*Juniperus*). Avfall från vistet bidrar också till att gödsla marken. Lappvallens vegetation avviker markant från den normalt torftiga markvegetationen med lavar, mossor och bärris. Förändringarna uppkommer på platser som använts under den snöfria årstiden. Vinterns snötäcke och den frusna markytan motverkar

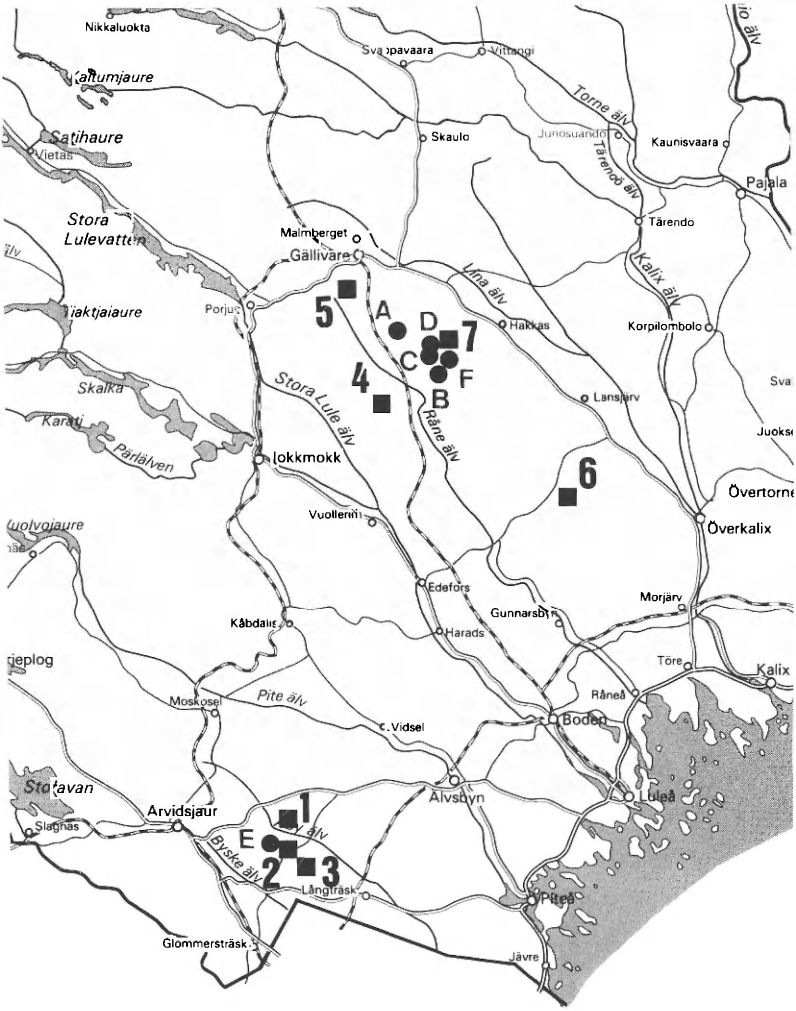

Figur 3. De undersökta lokalerna nr 1–7. A–E anger lokaler för referensstudier i anslutning till sentida rengärden.

den effekt av renarnas spillning och tramp som uppkommer i ofrusen mark.

När lappvallen överges börjar markvegetationen återgå till den för lokalen naturliga. På lappvallar som övergivits för hundratals år sedan är ofta de enda synliga lämningarna de stenar som omgav kåtans eldstad. Finns ett torvlager i närheten av en sådan forntida boplats är det möjligt att med hjälp av pollenanalys undersöka om en mer näringskrävande vegetation tidigare funnits på platsen. Detta ger en möjlighet att spåra renskötseln bakåt i tiden. Om tamrenar hållits i anslutning till de forntida boplatserna med härdar och kåtatomter, borde detta visa sig i pollenanalysen. Detta antagande bildade utgångspunkten för mina egna undersökningar (Aronsson 1991).

Undersökningarna inleddes med referensstudier av vegetationsförändringarna i anslutning till kända renvallar och rengärden. Därefter utfördes provtagning på sju olika lokaler i trakterna av Gällivare och Arvidsjaur (fig. 3). Sammanlagt nio torvstratigrafier analyserades. Provtagningsplatserna valdes med hänsyn till att arkeologiska specialinventeringar och utgrävningar tidigare genomförts i omgivningarna. På tre av lokalerna har arkeologiska institutionen vid Umeå universitet genomfört mer omfattande undersökningar (Hedman 1989, 1993; Mulk 1985). På två av lokalerna finns ännu idag rengärden och på fyra andra lokaler finns på kartor från 1800-talet tidigare rengärden eller renvallar markerade. Resultaten från pollenanalyserna har härigenom kunnat jämföras med såväl äldre kartmaterial som den arkeologiska dokumentationen, vilket gjort det möjligt att erhålla en relativt noggrann bild av bosättningshistoria och vegetation.

Undersökningsresultat — exempel från Ö. Kikkejaure

De undersökta lokalerna är till skillnad från de talrika stenåldersboplatser som är kända längs norrlandsälvarna belägna vid myrar eller små skogstjärnar. Tydliga likheter finns med hur skogssamerna placerat sina visten i sen tid. Placeringen i terrängen antyder att förflyttningen mellan olika boplatser ägt rum landvägen. Denna omständighet talar också för att boplatsmönstret bygger på användningen av transportrenar (fig. 4, 5).

Pollenanalyserna visar att de första möjliga indikationerna på att människan och renen påverkat markvegetationen är från tiden omkring Kr.f., men en mer tydlig påverkan kan skönjas några århundraden senare. En ökning av pollen från gräs och enbuskar, tillsammans med pollen från *Rumex*, *Chenopodiaceae*, *Epilobium* samt flera andra örter, indikerar lokala störningar i den naturliga skogsmarksvegetationen (fig. 6). Fosfatprover styrker antagandet att en mer näringskrävande flora tidigare funnits i anslutning till de närbelägna boplatserna (fig. 5).

De registrerade förändringarna uppvisar tydliga likheter med de pollenspektra som noterats i anslutning till sentida rengärden. Inflytandet av kulturindikerande pollen liknar inte heller de mer komplexa pollenspektra som kan förväntas när en fast bosättning med åkerbruk och boskapsskötsel etableras. Den sannolika tolkningen är därför att de registrerade kulturindikatorerna kan relateras till boplatser liknande de renskötande skogssamernas visten med renvallar. Fornlämningsbilden motsvarar också vad som är att förvänta från ett sådant viste: härdar efter kåtor och förhöjda fosfatvärden efter en intilliggande renvall.

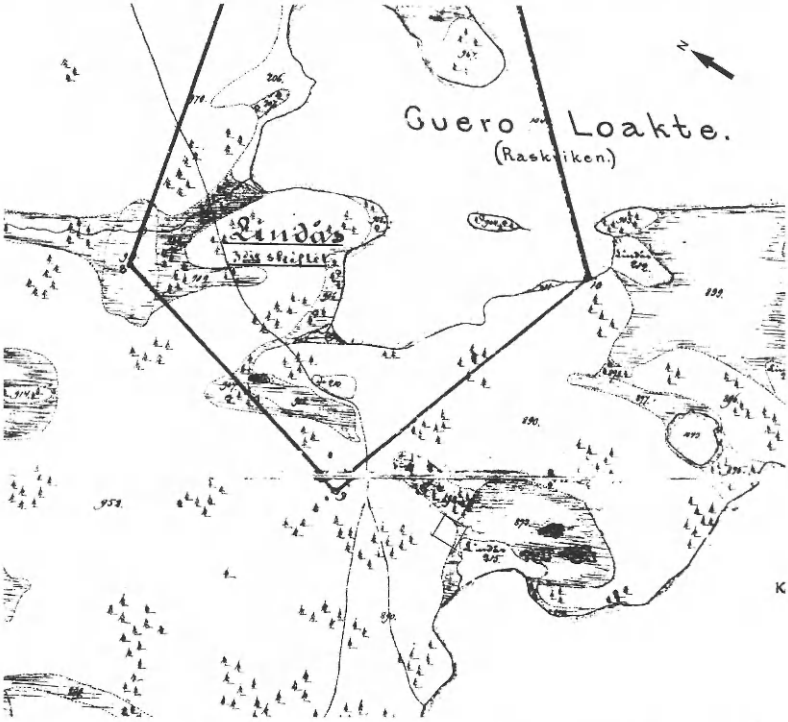

Figur 4. Karta från 1860 över markerna till nybygget Lindås vid Ö. Kikkejaure (lokal nr 1 på fig. 3). Vid en myr finns ett övergivet viste med rengärda markerat med beteckningen 210. Lantmätaren har i sin beskrivning klassificerat området som lämplig betesmark. En stig passerar förbi området. Placeringen är typisk för skogssamernas visten. I ett liknande terrängläge sydsydväst om det övergivna vistet har en lokal med undersökta härdar ritats in. I närheten finns en slåttermyr med beteckningen 215 (Lantmäteriets arkiv, Luleå).

Ett mycket påtagligt kulturellt inflytande i pollenstratigrafierna kan knytas till skogsrenskötselns expansion under de senaste 200–250 åren (fig. 7). I de översta torvlagren kan även ett visst inflytande från närbelägna ny-

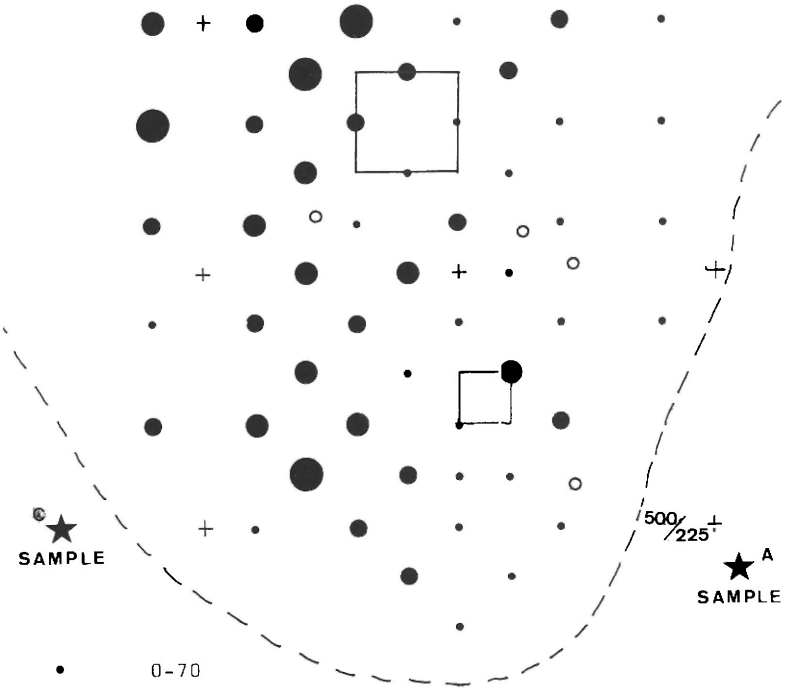

Figur 5. Karta som visar undersökta ytor och fördelningen av fosfater på lokal med härdar vid Ö. Kikkejaure. Ofyllda cirklar markerar tidigare arkeologiska fynd som daterats till järnålder och medeltid (Mulk 1985). Provtagningspunkterna A och C för pollenprover är markerade.

byggen noteras. Framför allt är det nybyggarnas ansträngningar att öka foderproduktionen som ger utslag. Vid Ö. Kikkejaure ökar inflytandet från olika starrarter (*Cyperaceae*) markant till följd av att vattenståndet i sjön reglerades för att därigenom öka höskörden i de myrmar-

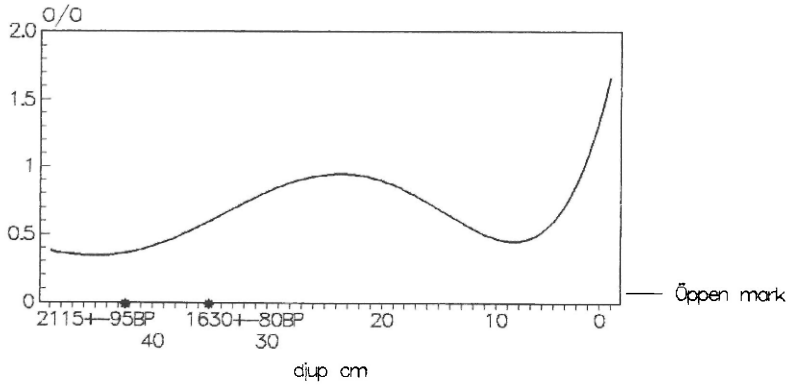

Figur 6. Pollendiagram från Ö. Kikkejaure (provtagningspunkt A). Inflytandet av pollen som indikerar öppningar i skogsmarken ökar påtagligt under första årtusendet av vår tideräkning. En markant uppgång sker även till följd av slåtter och skogsavverkning i modern tid. C14-proven är tagna från makroskopiska växtrester inbäddade i torven.

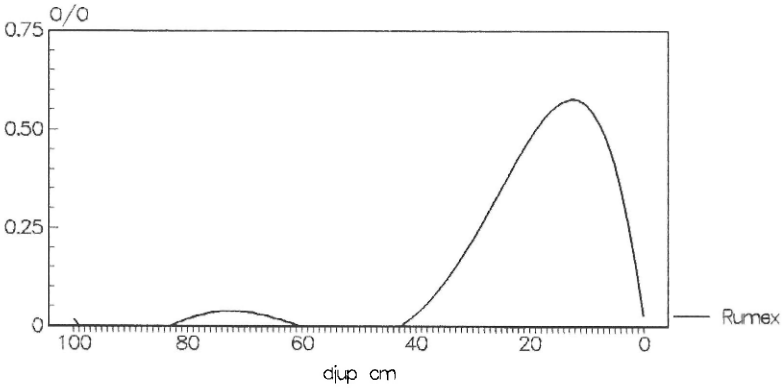

Figur 7. En pollenstratigrafi analyserades från torven i myrkanten intill den rengärda som finns angiven på kartan i figur 4. Kurvan för inflytandet av *Rumex* (ängssyra och bergssyra) åskådliggör tydligt anläggandet och övergivandet av denna rengärda.

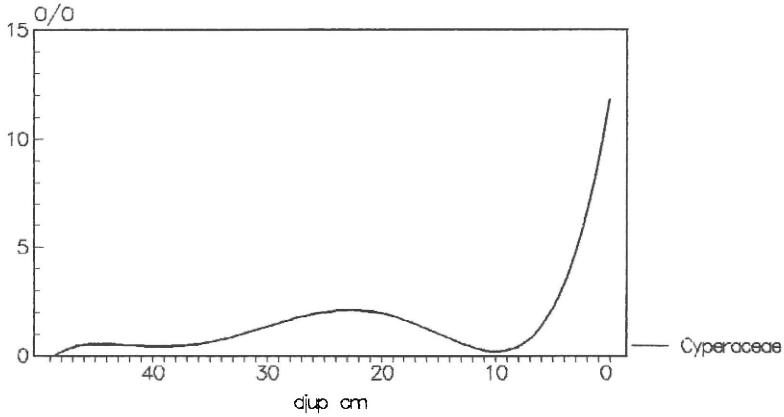

Figur 8. Regleringen av vattenståndet i sjön Ö. Kikkejaure och myrmarkernas nyttjande för slåtter indikeras av en kraftig uppgång i kurvan för halvgräsen (*Cyperaceae*), främst olika starrarter.

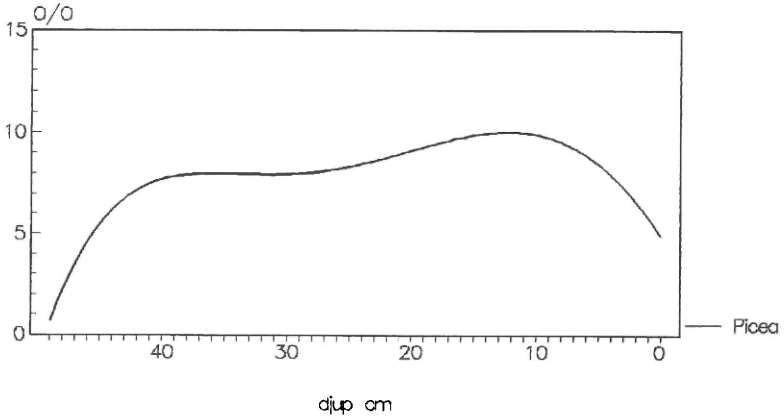

Figur 9. Trendkurvan för granpollen (*Picea*) vid Ö. Kikkejaure (provtagningspunkt A) visar granens invandring och etablering vid tiden omkring Kr.f. (40 cm djup) samt nedgången till följd av skogsavverkningar i modern tid.

ker som omger sjön (fig. 8). Även enstaka pollen av sädesslag (*Cerealia*) förekommer.

I de yngsta torvlagren märks också effekterna av skogsavverkningarna i modern tid. Skogsmiljön i anslutning till de undersökta lokalerna präglas idag av kalhyggen och skogar på tillväxt. Inslaget av gammal granskog har minskat markant till följd av att tall planterats på kalhyggena. I pollendiagrammen yttrar sig detta som en minskad granpollenfrekvens och ett förhållandevis högt inslag av gräspollen från hyggen och annan öppen kulturmark (fig. 5, 9).

Sammanfattning

Slutsatsen av de pollenstratigrafiska undersökningarna är att de första indikationerna på tamrenskötsel dyker upp under det första årtusendet av vår tideräkning. Bosättningarna med härdar kan tolkas som ett uttryck för ett förändrat bosättningsmönster med en expansion på renarnas sommarbetesland inom det traditionella skogsrenskötselområdet. En liknande expansion ägde även rum på fjällrenarnas sommarbetesland uppe i fjällen. Introduktionen av tamrenar i hushållningen gav förutsättningar för en ökad rörlighet och ett försörjningssätt baserat på landkommunikationer. De stora myr- och fjällområdena i norra Fennoskandia kunde utnyttjas mer effektivt än tidigare.

Denna förändring av försörjningsstrategin bör även ses mot bakgrund av interaktionen mellan samerna och det omgivande samhället. Man kan tala om en storskalig arbetsdelning i norra Fennoskandia. Längs kusterna och i älvdalarna etableras den fasta bondebygden. Havsfångsten och laxfisket i älvarna var viktiga komplement till

jordbruket. Älvdalarnas finsedimentmarker var lämpliga för odling, bete och slåtter. I inlandet och i fjällen blev däremot renskötsel i kombination med fångst försörjningsstrategin. Genom att använda renar för transporter och som födoämnesreserv minskade riskerna i en hushållning baserad på nyttjandet av de glest fördelade resurserna i skogarna, på myrarna och i fjällen. Möjligheterna till ett regelbundet utbyte med omgivande samhällen ökade i samband med renskötselns introduktion. I historisk tid var handeln en viktig faktor bakom samernas långa flyttningar på Nordkalotten (Kvist 1986). Sjnireljmanns (1977) teori att tamdjur först integrerades i jägar–fiskarsamhällena för transportändamål förefaller vara rimlig.

Säkerligen var de nordliga fångstfolken alltsedan istiden väl förtrogna med tekniker att kontrollera och manipulera vildrenhjordarna. Effektiva fångstmetoder med rengärden för vildrenfångst är kända över hela det cirkumpolära området. Det tycks som om det var de speciella förhållandena i Nordeurasien som gjorde tämjningen av renarna meningsfull. I Nordamerika förblev människan vildrenjägare. Tamrenarna kom att spela en särskild roll i de näringsmässiga specialiseringar och ekonomiska kontakter som blev följden av mötet mellan Eurasiens fångstfolk i norr och bondekulturer i söder.

Litteratur

Aronsson, K.-Å. 1991. Forest Reindeer Herding A.D. 1–1800. An Archaeological and Palaeoecological Study in Northern Sweden. (Archaeology and Environment 10.) Umeå.

Aronsson, K.-Å. 1993. Samiska kulturmiljöer i fjällnära skog — Exemplet Bijelite, i: Arkeologi i Sverige, Ny följd 2, s. 237–253.

Baudou, E. 1981. Förändringar inom jägarkulturen vid Lule älv, i:

Skrifter från Luleälvsprojektet 1, s. 137–150. Umeå.
Bergman, I. 1988. Det samiska boplatskomplexet vid Rackträsk, Arjeplog, i: Arkeologi i norr 1, s. 129–144.
Bökönyi, S. 1989. Definitions of animal domestication, i: J. Clutton-Brook (utg.), The Walking Larder. Patterns of Domestication, Pastoralism and Predation. London.
Carpelan, C. 1993. Comments on Sami Viking Age pastoralism — or 'The Fur Trade Paradigm' reconsidered, i: Norwegian Archaeological Review, Vol. 26, 1993:1, s. 22–26.
Drake, S. 1918. Västerbottenslapparna under förra hälften av 1800-talet. (Facsimile 1979.) Umeå.
von Düben, G. 1873. Om Lappland och Lapparne, företrädesvis de svenske. Ethnografiska studier. (Facsimile 1977.) Stockholm.
Fjellström, Ph. 1985. Samernas samhälle i tradition och nutid. Stockholm.
Hansen, L.I. 1990. Samisk fangstsamfunn og norsk høvdingeøkonomi. Oslo.
Hansen, L.I. 1993. Comments on Sami Viking Age pastoralism — or 'The Fur Trade Paradigm' reconsidered, i: Norwegian Archaeological Review, Vol. 26, 1993:1, s. 34–41.
Hedman, S.-D. 1989. Samiska metalldepåer och bosättningsmönster i Lappland under vikingatid och äldre medeltid, i: Arkeologi i norr 2, s. 137–168.
Hedman, S.-D. 1993. Undersökningar av vikingatida och medeltida bosättningar i Lappland, i: Arkeologi i norr 4/5, s. 75–92.
Hultblad, F. 1968. Övergång från nomadism till agrar bosättning i Jokkmokks socken. Stockholm.
Khazanov, A.M. 1984. Nomads and the Outside World. (Cambridge Studies in Social Anthropology 44.) Cambridge.
Kjellström, R. 1983. Lappmarksmikroskop. Intensivinventeringar av kulturlämningar i Jokkmokksfjällen. Stockholm.
Kvist, R. 1986. Den samiska handeln och dess roll som social differentieringsfaktor — Lule lappmark 1760–1860. (Acta Borealia 2.)
Laufer, B. 1917. The Reindeer and its Domestication. (Memoirs of the American Anthropological Association. Vol IV:2.)
Lundholm, K. 1978. Kyrkbyn Pitebygdens äldsta marknadsplats, i: Studier i norrländsk forntid 1, s. 94–105. Umeå.
Lundmark, L. 1982. Uppbörd, utarmning, utveckling. Det samiska fångstsamhällets övergång till rennomadism i Lule lappmark. Lund.
Moszynska, W. 1974. The material culture and economy of Ust-Po-

luy, i: H.N. Michael (utg.), Prehistory of Western Siberia. II. Montreal & London.
Mulk, I.-M. 1985. Arkeologisk undersökning vid Guoronjarka, Ö. Kikkejaure. (Opublicerad rapport, Arkeologiska institutionen, Umeå universitet.)
Mulk, I.-M. 1988. Sirkas — ett fjällsamiskt fångstsamhälle i förändring 500–1500 e.Kr., i: Bebyggelsehistorisk tidskrift 14, 1987, s. 61–74.
Mulk, I-M. 1993. Comments on Sami Viking Age pastoralism — or 'The Fur Trade Paradigm' reconsidered, i: Norwegian Archaeological Review, Vol. 26, 1993:1, s. 34–41.
Olsen, B. 1987. Stability and change in Saami band structure in the Varanger area of Arctic Norway, AD 1300–1700, i: Norwegian Archaeological Review, Vol. 20, 1987:2, s. 65–80.
Segerström, U. 1992. Utvecklingen av refugieskogar — långsiktiga studier med pollenanalys, i: Norrländsk skogshistoria. Människan, skogen och industrin. Skogshistoriska seminariedagar, Umeå 8–9 april 1992. Umeå.
Sjnireljmann, V.A. 1977. Rol domasjnik zjivotnych v periferijnych obsjtjestvach, i: Sovietskaja Etnografiya 1977:2, s. 29–42.
Skjenneberg, S. 1984. Reindeer, i: I. Mason (utg.), Evolution of Domesticated Animals. London & New York.
Storli, I. 1991. 'Stallo-boplassene'. Et tolkningsforslag basert på undersökelser i Lønsdalen, Saltfjellet. (Institutt for Samfunnsvitenskap, Universitetet i Tromsø. Stensilserie B nr 31.) Tromsø.
Storli, I. 1993. Sami Viking Age pastoralism — or 'The Fur Trade Paradigm' reconsidered, i Norwegian Archaeological Review, Vol. 26, 1993:1, s. 1–20.
Tegengren, H. 1952. En utdöd lappkultur i Kemi lappmark. (Acta Academiae Aboensis. Humaniora 19:4.) Åbo.
Ullenius, J.G. 1937. Något om skogslapparnas bovallar. i: Norrbotten 1937, s. 107–126.
Vainshtein, S. 1971. Problema proiskhozhdeniya olenevodstva v Evrazii, i: Sovietskaja Etnografiya 1971:5.
Vainshtein, S. 1980. Nomads of South Siberia. The Pastoral Economies of Tuva. (Cambridge Studies in Social Anthropology 25.) Cambridge.
Wiklund, K.B. 1919. Om renskötselns uppkomst, i: Ymer 1918.
Zachrisson, I. 1976. Lapps and Scandinavians. Archaeological finds from northern Sweden, i: Early Norrland 10. Stockholm.

MARGARETA GRAFSTRÖM

Tuppen och bruksförvaltaren

En dråplig rättegång i Boteå på 1700-talet

Under 1700-talet blev Ångermanland vida beryktat för sina många, långa och krångliga rättegångar. Tingsprotokollen från Boteå tingslag åren 1710–1733 visar med all tydlighet, att ryktet inte var överdrivet.

Vid hösttinget i Boteå 1710 lämnades ett inventarium efter salig häradshövdingen och brukspatronen Lars Stridsberg in av änkan Margareta Sternell och hennes son Haquin Stridsberg, häradshövding över Jämtland. Vid denna tid behöll ofta kvinnorna sina egna efternamn, särskilt om de stod högt på samhällsstegen, och fru Margareta var dotter till prosten Nicolaus Sternell och Catharina Burman, vars far var underlagmannen Carl Carlsson Burman på Sunnersta.

Först 1734 blev det i lag stadfäst att boupptecknigar skulle lämnas in till tingsrätten, så varför hade då denna inlämnats? Jo, Madame Sternell hade hört, att hennes mågar, kyrkoherden Olof Sundius, gift med dottern Margareta Lischen, och bruksförvaltaren på Högfors bruk, Johan Korstad, gift med Brita, inte var nöjda med sina arvslotter efter sin svärfar. Arvingarna var åtta till antalet, förutom de tre nämnda — Haquin, Margareta Lischen och Brita — fanns en son i Härnösand, lektor Mag-

nus Stridsberg, samt i Boteå döttrarna Catharina, Lisa, Anna och Stina, "oförsedda" eller "icke mangivna", som det hette om ogifta kvinnor.

Lars Stridsberg hade dött redan på våren 1708. Han hade tidigare varit borgmästare i Härnösand och ansedd som en skicklig ledare för staden. Familjen hörde till en av Ångermanlands rikaste släkter och jordbruksbygden i Boteå hörde till den bästa i landskapet. Lars Stridsberg ägde Sundby hemman i Boteå omfattande 30 seland, därtill kom hemman i Valla, Offer, Djupa, Sunnersta och Grillom, allt värderat till 4 253 riksdaler. Lars Stridsberg hade anlagt Gålsjö och Högfors bruk med stångjärnshammare, värderade till 12 000 riksdaler. I Härnösand ägde familjen stadsägor och vretar, ett slags "kolonilotter", samt ett stolphärberge vid vindbron och ett härbärge på sundet. Det fanns alltså vid arvskiftet mycket av detta världens goda att bli osams om, och en släktfejd av stora mått uppstod också.

Margareta Sternell var en myndig kvinna, upplärd av sin far, som var känd för "att vara mycket trägen vid tinget att angiva försummelser" (Bygdén I, s. 137). Dottern vansläktas inte, som vi skall se. Hur nedlåtande hon kunde uttrycka sig, visar det svar hon gav rådman Petter Nerbelius, när denne krävde sterbhuset på 559 daler kopparmynt och 8 öre: "Om han vänligit frågade skulle han få, men just nu var böckerna och räkenskaperna långt borta med sonen Haquin, att han fick lov att vänta."

Bland övriga medverkande i striden märks mågen Sundius, vars far även han hade varit prost i Boteå, "en fridsam herre", men "har efter gamla svenska maneret icke varit rädd för en kanna starköhl eller två" (Bygdén). Han var präst i Boteå i 46 år.

Bruksförvaltaren Johan Korstad hade köpt ett hem-

man i Offer för 300 daler kmt och 2 skålpund tobak, dock förbehöll sig säljarna rätten att få ha en skvaltkvarn i Offerån för eget bruk "för deras hushåll allena".[1] Korstad hade åren 1704–1707 varit bruksförvaltare vid Högfors bruk och omständigheterna hade gjort, att bruket inte gick så bra som man hoppats. Svärmodern debiterade honom den förlust på 9 690 daler kmt som hon ansåg, att han åsamkat dem genom att missköta bruket.

Från och med 1710 på hösten får vi följa "contraparterna" i ting efter ting, år ut och år in; de går i svaromål på suppliker, som lämnats in, och de författar nya inlagor, fulla av spott och spe. Änkan Margareta hade med hjälp av sonen Haquin låtit sätta upp två inventarier efter påtryckning av de andra arvingarna, dvs. Haquins sju syskon. "Löst och fast, dött och quickt" hade allenast värderats i det senare, som nu också var bevittnat och inlämnat till tingsrätten 1711. Året därpå läser vi för första gången hur oanständigt Korstad anser att hans svåger utfört inventariet — till och med en djäkne skulle blygas över att lämna ett sådant, sägs i handlingarna.

Mågarna Johan Korstad och Olof Sundius finner det omöjligt att godkänna dem. De var uppgjorda "af stor olikhet och utan något förstånd eller fundament och än mindre efter Sveriges lag". Haquin, som dessutom var jurist, och svärmodern, blev rasande, när det tillika framhölls, att en fjärdedel av egendomen var "undandöljd". Korstad påtalade att en förmyndare borde tillsättas för de omyndiga döttrarna, "så framt inte all sterbhusets egendom skulle ruineras".

Som så vanligt är vid arvskiften drar nu Korstad fram ur det förgångna svärföräldrarnas snålhet vid hans giftermål med Brita. Han anför att "när hans hustru för tio år sedan lämnade sin faders hus, hade hon fått sängkläder

till en säng utan sparlakan samt trenne silverpokaler, men däremot hade han, Korstad, förärat sin salig svärfader och hans hus mycket mera, änskönt hans svärfar tagit de brudgåvor hans hustru fått av de förnäma gästerna på sin bröllopsdag, så att hon inte fått något från sin faders hus, som icke är betalt utan hon kommit därifrån så snöpeligen, att mången ärlig bonde inte ville låta sina barn gå ifrån sig så, så mycket mindre från ett så förnämt och anständigt hus".

Beträffande den fordran på 9 690 daler kmt, som svärmodern debiterat Korstad, svarar han, att han "i sin salig svärfars tid lämnat ifrån sig hammaren i Högfors, bättre och ej värre, än han den emottagit samt betalat deras fordran över och inte under". Han fordrade nu, "att de skulle vända sig till Bergstinget, som är rätta forum för sådane saker". Svärmoderns svar lydde: "Jag svarar honom aldrig inför någon rätt, ja, må han så citera — kalla — mig till Helfwetit, så svarar jag ändå aldrig!"

Om man inte följt tingsprotokollen[2] år för år utan endast läst den bouppteckning, som lämnades in den 5 oktober 1711, författad av mor och son, får man lätt uppfattningen, att Korstad alldeles har ruinerat familjen, och att fru Sternell nu knappast har så mycket på sin lott att hon kan försörja sig och de ogifta döttrarna.

Den 11 december skulle målet upp igen och bruks-patron Krapp från Lögdö bruk hade kommit upp som representant för Bergskollegiet, men resan var förgäves, eftersom varken svärmor eller svåger kom till tinget.

År 1708 sent om hösten, vid tiden för släktfejdens början, hade Haquin Stridsberg levererat 70 skeppspund järn till handelsman Lindfors, en härnösandsborgare, som bedrev handel i Stockholm,[3] för att av honom säljas vidare. Men då var redan skeppsfarten i det närmaste av-

slutad och affären blev vilande. Korstad var vid samma tid i Stockholm och mottog åtskilliga brev från svågern Sundius, i vilka denne uppmanade honom att förbjuda Lindfors att lämna ut några pengar av sterbhusets järn till Stridsbergs ensidiga disposition.

De omyndiga döttrarnas morbror, assessorn Magnus Sternell vid Svea Hovrätt, var härvid de båda svågrarna behjälplig. Men i mars 1709 reste Stridsberg på det sista slädföret ned till Stockholm och sålde själv järnet och stoppade pengarna i egen ficka utan de andras vetskap, vilket allt Lindfors kunde bevittna. Beskäftigt framhåller Korstad, att nog hade det varit nyttigare för arvingarna om ett ordentligt arvskifte ägt rum efter svärfaderns död.

Stridsberg lämnade in en protest, vari han påstod, att de båda svågrarna hindrade honom och hans mor i hammarverkets drivande.

Korstad svarar att "han med stor förundran läser protesten och kommer rakt i tvivelsmån om den lärer hava sitt fulla förstånd, som vill tillvita andra det fel, som han själv har begått, åberopandes sig Gud till vittne och alla ärliga människor att betyga, att han aldrig efter sin svärfars död befattat sig med en dalers värde av det som sterbhuset tillhörer. Stridsberg borde få plikta för sådana ord! Om däremot kyrkoherden [svågern Sundius] disponerat eller förhindrat något kan han ej så noga veta. Men det kan han berätta, att om vintern 1710, när hans svåger och svärmoder inte fick fram sitt kol till bruket på grund av mangel [avsaknad] av penningar, måste Sundius gå i god för betalningen hos bönderna. Om han annars hindrat dem något, får han själv förklara." Vi ser alltså här att bönderna vägrade köra kol utan lön.

Nu protesterar Korstad *quam Sollemissime* (som en formalitet) inför Bergskollegiet, ty sterbhuset befann sig i

den största oordning och det bästa av egendomen var redan ruinerat. Haquin hade ingen rätt enligt Sveriges rikes lag att vara förmyndare för sina systrar. Det ålåg faderns närmaste fränder och i mangel av dem skulle rätten utse "skickelige och förståndige män". 16 000 daler kmt hade Stridsberg under faderns livstid uppburit och inte gjort reda för inför sina syskon.

Nu framhöll svärmodern och sonen Haquin, att de kunde gå ed på att deras inventarium var riktigt avfattat. Men Korstad svarar att "Stridsberg, som ju själv var domare, aldrig försummade att underrätta parterna om edens förpliktelse och nu ville han inte betänka sin själs salighet utan ville begå eden, vilket vore fasligit att höra. Tänk, att för en ringa timmelig välfärds skull övergiva Guds hjälp och nåd och än mer förskräckeligt att intala sin kära moder, som gjort honom så många välgärningar att begå ett så grovt fel, som att svärja emot sanningen."

Korstad vill att häradsrätten skall ordinera förståndiga män till att upprätta ett lagligt inventarium och att Stridsberg skall plikta för att han behållit fru Korstads arv. Häradsrätten anvisar Korstad till Hovrätten, ty häradshövdingen på orten, Erik Teet, stod i nära svågerskap med Stridsberg och därför kunde man inte hoppas på en rättvis dom.

De tidigare såta vännerna Korstad och Sundius har gemensamt bekämpat sin illvillige svåger, men nu börjar vänskapens band försvagas. Det går så långt, att Korstad lämnar in en skrivelse till Hovrätten om prästernas "otidiga kyrkegång om juldagen". Han hade på julmorgonen tillsammans med den övriga menigheten fått stå och frysa på kyrkvallen innan Sundius behagade komma och upplåta kyrkporten.

Vid ett tillfälle hade Korstad kallat prästerna för babylo-

niska skökor, vilket var oerhört. Sundius var upprörd och ondgjorde sig nu å det högsta över att Korstad så sällan bevistade gudstjänsten. De båda svågrarna ser nu bara fel hos varandra. Pastorn borde inte bekymra sig om Korstads salighet, han borde erkänna sina egna fel. Folket hade ju fått stå och frysa sig halvt fördärvade på julmorgonen och själv behövde inte Korstad några helgons förböner![4]

Det stundade nu till Allhelgona och prästerna hade inte tid att ingå i svaromål, och först ett år senare, när det blir ting igen den 15 oktober, tas saken upp. Prästerna anklagade Korstad för att vara så självgod, att han inte på sex à sju år gått till skrift och mycket sällan besökte gudstjänsten, och på tio eller elva år hade han inte varit på katekesförhör, dvs. husförhör.

Korstads svar blev: "Utan skälig orsak hade han inte försummat gudstjänsten, vilket nog också kunde ske hädanefter, en sak som prästerskapet fuller skulle veta. Men det lärer de nog ej förstå, förrän de få över sig en sådan sjukdoms plåga, som Korstad hade. Men att prästerna i Boteå av högmod inbilla sig kunna göra det som Gudi allena tillhörer, är en gruvelig förmätenhet!" Nu drog också Korstad upp gamla tider och klagade över gamle prosten Sternells predikoordning och de särskilda undantag, som gjordes för landshövding Sparre på Holm, Ångermanlands enda adliga familj.

Prästerna framhöll då att fröken Natt och Dag säkerligen varken skulle blekna eller rodna för Korstads skull, om hon blev citerad (instämd) till tinget eller för att pastor Sundius vid hennes avresa givit henne den heliga nattvarden på kyndelsmässodagen och kanske därmed gudstjänsten blivit något utdragen över rättan tid, vilket dock ingen i församlingen hörts anmärka på förutom

Brukspatronen, tvivelsutan av passion (aversion) för bemälte prästerskap.

Frågan om prästernas sena ankomst till gudstjänsterna tas nu upp till debatt. Sammanringningen skulle tydligen ske klockan nio. "Emellanåt hade den skett före, ibland efter klockan nio." På frågan om de inte hade någon klocka, svarade prästerskapet, att "beträffande de experimenter Philosophice och Naturaliter, varigenom tiden på dagen kan inhämtas, vill de rätta sig efter det förra, nämligen att se på solens lopp och höjd. Det är säkert nog för den som intet ur äger, men Korstads förslag om att använda en tupp vilja de intet alldeles rekommendera en brukspatron för dess osäkerhets skull".

Som varnande exempel angav de, att en bonde i Boteå en julaftonsnatt tagit in en tupp till sig i stugan för att han om morgonen med sitt galande skulle uppväcka bonden till kyrkogång. Tuppen[5] dog dock av stugvärmen och bonden sov till ljusan dag. Nej, prästerna tänkte fortsätta som brukeligt var sedan gammalt enligt Kungl. Maj:ts kyrkolag, men den kunde ju inte Korstad känna till, som inte på tio, elva år besökt ett katekesförhör!

Inte ämnade de rätta sig efter en "inqvilinus", en utbörding och främling. De ansåg Korstad vara en stor försummare av Guds allra heligaste ord och högvördiga sakrament samt en stor förklenare av prästerskapet!

Beträffande klockan och tiden trodde Korstad mera på tuppens egentliga natur än på prästerna och filosoferna, för de visste ju varken ut eller in!

Vidare sade Korstad, att han aldrig blivit kallad till katekesförhör, det skall ej heller vara brukligt att låta ståndspersoner gå till förhör utan allenast deras tjänstefolk och där någon präst pretenderat, haver han därpå intet vunnit. (Prästerna var ju beroende av tiondelönen.)

Dessutom uti alla de discurser, som han en och annan gång haft med prästerna i Boteå, hade de intet visat sig capable att kunna lära honom något. För att hädanefter visa större lärdom, vore det nyttigt för dem, om de efter Syraks ord 39 kap. övergiva sina världsliga beställningar och sysslor och i stället studera flitigare, då ville han gärna acceptera vad de kunna lära honom.

Vad beträffar påståendet att Korstad skulle vara en främling i landet, så var han "av ärligit svenskt blod födder och hans ätt förmodades gå längre tillbaka än pastor Sundius till och med". Enligt ett brev från Bergskollegiet, daterat "Levarton uti Polen Martii 1703" blev han förordnad till orten och han sade sig betala mer skatt för sin lilla jordbit än prästerna för sina stora egendomar.

Att prästerna med alla medel försökte skaffa sig extra inkomster vid sina tjänsteförrättningar hade tydligen retat Korstad och nu drar han fram i ljuset att pastorn mycket väl visste att taga betalt för brudskruden, vilket åtskilliga bönder berättat om. (Prästen hyrde ut brudkläder, krona och smycken åt socknens brudar till ett tämligen högt pris, den s.k. brudskruden.)

När Korstad legat sjuk, hade han inte kunnat komma till kyrkan och hans hustru hade i tre års tid legat svårt sjuk och prästen hade inte varit och tröstat henne utan sagt sig inte ha tid p.g.a. andra beställningar.

Pastor Sundius, som före middagen läst igenom Korstads supplic fann det inte lätt att smälta det där med babylonisk sköka. Korstad var en prästskändare och det var en svår försyndelse.

Biskopen och domkapitlet hade nu inhämtat upplysningar om Korstads tidigare liv i Gävle. Prosten Scheffer i Gävle sände ett brev till biskop Vallin i Säbrå angående sin forne åhörare Johan Korstad, att han ej varit så flitig

att gå i kyrkan och till nattvarden. En gång hade Korstad beställt nattvard en söndagsmorgon före gudstjänsten, men då präst och klockare var på plats, kom bud, att Korstad fått "ett särdeles hinder" och inte kunde komma. Sådant "aperi" med Guds heliga verk och att göra dem till narrar, det ville Scheffer inte tåla! Således hade Scheffer "passion" mot Korstad, så detta vittnesmål skulle ogillas, ansåg Korstad. Till nästa ting borde Korstad ha vittnen på att prästerna i Boteå kommit för sent till kyrkan. Om inte vittnen infann sig, skulle Korstad få böta 10 daler smt.

Vid tinget 1715 fortsätter striden mellan prästerna och Korstad, som inte själv var närvarande. Två länsmän sändes att hämta honom, men p.g.a. sjukdom kunde han inte komma. Andra resan gav sig ånyo två länsmän iväg hem till Korstad för att fråga om han vidhöll sin uppfattning, att Sundius kommit för sent till gudstjänsten, varvid han svarade: "Ja, om han levde eller dog så vidhöll han detta." Då for magister Huss för konsistoriets räkning och magister Sundius själva till Korstad och ingendera kunde annat säga, än att Korstad i sanning var illa sjuk.

Rätten beslöt då, att emedan nu dessa parter hade gjort sin sak så vidlyftig, att det till dess förklarande förvisso fordrades en god hälsa samt sunt förnuft och då sjukdom räknades som laga förfall, enligt Rättegångsförordningen av år 1695, uppsköts saken tills Korstad kom till sin hälsa igen.

Bönderna, som var kallade som vittnen, protesterade mot sådan fåfänga och för dem skadliga resor, samt kostnader. De ville ha sina expenser betalda.

Salig brukspatron Lars Stridsberg hade beräknat, att hamrarna skulle ge 1 000 skeppund järn årligen, men

1708–09 hade bara något mer än 66 skeppund utsmitts. Gålsjö bruk brann ner 1707. Det byggdes upp igen och stora skulder blev följden. Skatteskulderna till kronan var inte heller små. Till slut beviljades bruken skattefrihet fram till 1722 och skulden efterskänktes.

Korstad har mycket att bestyra. I oktober 1719 klagar han över att svågern Haquin ideligen lade sig i hammarverkets drivande, varför arbetsklimatet blev lidande.

Men Korstad hade att bevaka ytterligare ett arvskifte. Hans hustru Brita hörde till arvtagarna efter mormodern Catharina Burman på Sunnersta, som dött 1712. Korstad krävde sterbhuset för egen del på 746 daler kmt, utlägg han som rotehållare haft för båtsmannen under många år med lega, kläder, resor m.m. Dessutom var Catharina Burman skyldig för kvarnskatten i Offerån i 10 år à 4 Caroliner om året, alltså 52 daler 16 öre kmt. För övrigt ville Korstad ha ränta på en skuldfordran för 12 år à 5% 127 daler 28 öre kmt. Här svarade dock assessor Magnus Sternell, att den fordran var "ohemul och af intet värde".

Detta mål hänvisas till Svea hovrätt, emedan Stridsberg var svåger till häradshövding Erik Teet d.y., som satt domare i tingsrätten. Men i hovrätten satt Magnus Sternell, vars systerson Haquin var, och båda var intressenter i sunnerstaarvet. I arvskiftet efter Lars Stridsberg hade Magnus Sternell till en början tagit parti för svågrarna Sundius och Korstad.

Noter

1 HLA, Södra Ångermanlands domsaga AIa:10, s. 432, 1710.

2 HLA, Södra Ångermanlands domsaga AIa:10, s. 105, 1711; s. 102, 1712.

3 Enligt Tunéus herdaminne var Eskillus Jonae Lindfors född 1666 och Stridsbergs "kommissarie" i Stockholm. Han var från Ytterlännäs och hans mor kallades "skräddare Sara, så wida hon i ungdomen lärt sig i Stockholm sy kwinfolkskläder. Begynte gå i Hernösands Trivialskola 1679 til thess han kom til III Classen, hwarifrån han begav sig i Räkne Classen, til thess han kunde fermt räkna och skrifwa. Therefter reste han, fast i fattigt tilstånd till Stockholm, hwarest han efter någon tids bodtjenst, blef först linkrämare wid pass 1700 och sidst Stockholms stads mäklare 1710. War ene resor gift och hade åtskilliga wakkra barn ... död 1738 Allhelgona tid uppå sin gård på Swartsjölandet."

4 HLA, a.a. AIa:11, s. 710 ff., s. 722 ff., 1713.

5 I Olaus Magnus Historia om de nordiska folken finns en notis om tuppen: "Nordborna giva så noga akt på tuppens galande, att de inte anse något ur säkrare" (XIX:12).

ANDERS HUGGERT

Revalskt mynt under brutet tak i Bjännberg i Västerbottens kustland

Byn Bjännberg är belägen i Hörnefors socken strax sydväst om Umeå. Fram till 1913 ingick området i Umeå socken. Ett ansenligt äldre boningshus av timmer på fastigheten Bjännberg 3:19 förvandlades 1937 genom radikal ombyggnad till en ändamålsenlig och lättuppvärmd villa av typen egnahem eller småbrukarbostad. Under arbetets gång påträffades två mynt, som avsiktligt placerats i den äldre byggnadens stomme i samband med uppförandet. Mynten låg på gavelröstenas översta stock, direkt under kroppåsen.

Det ena myntet var av koppar och det andra av silver. Numera finns tyvärr endast silvermyntet i behåll — en ettöring präglad i den svenska besittningen Reval under drottning Kristinas tid, 1651 (fig. 1 a–b).

Byn Bjännberg redovisas i 1543 års jordebok för Västerbotten. Det vore således tänkbart att myntet antyder åldern på en 1600-talsbyggnad. Emellertid berättas det på gården att byggnaden är från 1700-talet. Den uppfördes av farfadern till Jon Olofsson, som var född 22 oktober 1825.

Den traderade uppgiften om byggnadens ålder kan i viss mån bedömas utifrån ett fotografi taget två år före

Fig. 1 a-b. Kristina Reval 1 öre 1651 anträffat i stommen på mangårdsbyggnaden Bjännberg 3:19. Skala 1,8:1. Foto: Henry Lundström, Skellefteå museum.

ombyggnadsåtgärderna 1937 (fig. 2). Fotografiet visar ett bristfälligt underhållet boningshus med planlösning av typ parstuga med framkammare. Entrén i ena gaveln är uppenbarligen sekundär. Helt oväntat är taket brutet och således inte ett vanligt sadeltak. Detta var inte något lantmätaren fann anledning att särskilt notera i den beskrivning över byggnaden som upprättades 1888 i samband med laga skiftet. Gården ägdes då av just den ovan nämnde Jon (Jonas) Olofsson. Beskrivningen lyder: "Mangårdsbyggnad af timmer på fot af sten under spåntak, brädfodrad, 20 meter lång, 7,1 meter bred, 3,8 meter hög, innehållande, förutom förstuga, kök med kökspis, sal och 3 kamrar med eldstäder. I godt skick". Av beskrivningen framgår således att byggnaden hade dubbla framkammare, vilket även kan uttydas av fotografiet. Gårdens åbyggnader utgjordes i övrigt av flygelbyggnad,

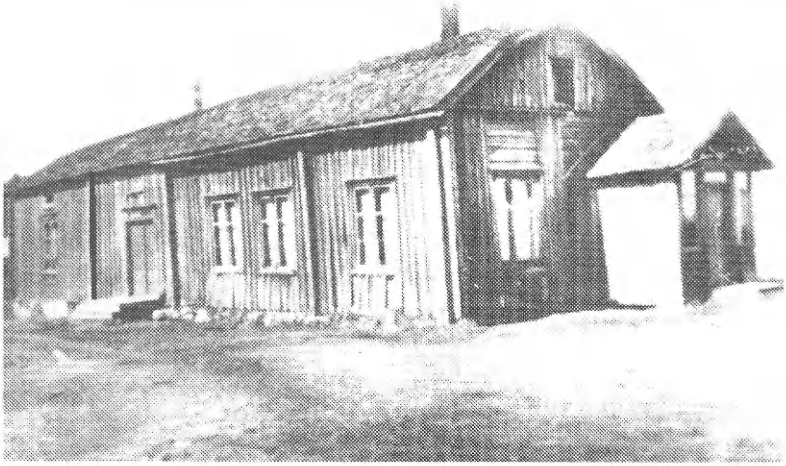

Fig. 2. Mangårdsbyggnaden med brutet tak. Foto: Martin Hansson Bjännberg, 1935.

bod, bod med underliggande stenkällare, ladugårdsbyggnad, två foderlador, åttkantig tröskloge, hässja om åtta led, badstuga, sommarfähus och timrad brunn, alltså det karakteristiska och rikhaltiga byggnadsbeståndet på en större gård i en jordbruksby i det västerbottniska kustlandet.

Det märkliga med boningshuset är som sagt dess brutna tak. Sådana, och då främst formen där taket också är valmat åt gavlarna — mansardtaket — lanserades inom högreståndsarkitekturen på det centralsvenska området i förra hälften av 1700-talet och blev populära vid århundradets mitt. Snart kom brutna takformer till utförande också på herrgårdar och boställen, vilket bidrog till företeelsens vidare spridning på landsbygden. Enligt

1752 års militära boställsförordning, med typritningar uppgjorda av överintendenten Carl Hårleman, gällde brutna tak för officersboställen. Vid övergången till 1800-talet förekom sådana tak även hos allmogen.

Det brutna taket vann spridning också till Västerbottens kustland. Inte oväntat finns nedslag härav på boställen samt i bruks- och stadsmiljö. Invånarna i Bjännberg kom i kontakt med sådana takformer i samband med sina ärenden till såväl socknens kyrkliga centrum på Backen som till Umeå stad eller det Bjännberg närbelägna järnbruket i Hörnefors, anlagt 1775. Redan i början av 1800-talet förekom i bruksbebyggelsen till och med arbetarbostäder under brutet tak, täckt med bräder. Bland andra tidiga exempel på byggnader med denna takform kan nämnas det 1791 uppförda kronomagasinet i Umeå stad. För övrigt hade flera av stadens borgargårdar enkelt brutet tak eller brutet tak med valmat övre takfall, vilket även gällde det 1785 uppförda länslasarettet, där taktäckningsmaterialet först utgjordes av bräder. Dessa ersattes med taktegel redan en bit in på 1800-talet (Eriksson 1975). Sedan 1791 har ett fullt ut genomfört mansardtak kunnat beskådas på lanträntmästare Per Forsells ämbetsmannabostad i Västerhiske, mellan Backen och Umeå stad. Böleå överstelöjtnantsboställe, beläget på älvens södra sida strax uppströms stadsområdet, uppfördes 1761 efter ritning av överintendenten Carl Fredrik Adelcrantz. Ritningen visar en byggnad under flackt sadeltak, avsett att beläggas med torv. Efter särskild prövning gjordes taket emellertid högre och därmed brantare, för att täckas med spån — i betydelsen kluvet spån. Åren 1789–90 lades brädtak och det var förmodligen vid det tillfället själva takformen också ändrades så att överstelöjtnantsbostället fick brutet tak i överens-

stämmelse med typritningarna till 1752 års boställsförordning (Granmark 1977, 1988). — I sammanhanget förtjänar påpekas att boställsförordningens normalritning för kaptensboställen har samma rumsindelning som mangårdsbyggnaden i Bjännberg.

Med tanke på det brutna taket kan boningshuset i Bjännberg knappast vara äldre än från slutet av 1700- eller början av 1800-talet. En ursprunglig brädtäckning kunde ersättas med hyvlat spån, sedan det materialet kommit i bruk på 1860-talet. — Det skulle förvåna om byggnadens takform i något skede ändrats.

Genom att boningshuset i Bjännberg hade brutet tak kan man således dra slutsatsen att myntet med präglingsåret 1651 inte placerats under kroppåsen för att dokumentera tidpunkten för byggnadens tillkomst. Det är bekant att mynt och medaljer lagts ner i samband med byggnadsverks grundläggning just i det syftet. Det är en sedvänja som iakttagits i officiella sammanhang i det svenska samhället åtminstone sedan början av 1700-

Fig. 3. Vy över Reval, tecknad 1635 och utförd i kopparstick 1652.

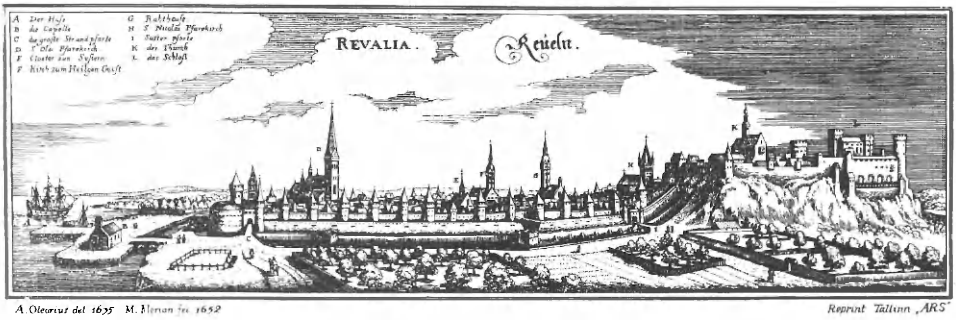

talet och som även haft sin folkliga tillämpning (se t.ex. Lindgren 1953–57, 1977–83). Mynten under kroppåsen i Bjännberg kan förmodligen istället förstås utifrån bruket att vid uppförandet av nya mangårds- och ladugårdsbyggnader placera mynt på fundamentets hörnstenar för s.k. tomtebolycka. I ett närmare dokumenterat fall i Graninge socken i Ångermanland påträffades vid rivning av en ladugård sex sådana mynt — det äldsta präglat 1827 och det yngsta 1871 (Lindgren 1977).

Det var naturligtvis med viss förvåning som det konstaterades att det lilla silvermyntet från Bjännberg ursprungligen kommer från en svensk besittning på andra sidan Östersjön, från Estland med huvudorten Reval (nuv. Tallinn) (fig. 3). En rent monetär förklaring till detta är att myntningen i Reval skedde i enlighet med riksvensk myntfot och att revalskt mynt var gångbart i Sverige. Myntet från Bjännberg på den västerbottniska landsbygden utgör i likhet med vissa andra svenska fynd av revalska ören belägg för sådan cirkulation. Det ökade handelsutbytet mellan Sverige och Reval under den nu aktuella tiden kom emellertid främst att påverka den i Estland cirkulerande myntmassan, som uppvisade ett betydande inslag av svenska mynt (Stiernstedt 1878, Rasmusson 1959, Ahlström 1967).

Främsta exportartikeln från Reval var den baltiska säden. Denna ägnades ett ständigt ökande intresse från svensk sida, speciellt under missväxtår i Sverige och Finland, men i lika mån för proviantering av stormaktstidens krigshärar. Inte ens under fredstid och med normalt skördeutfall kunde Sveriges egen sädesproduktion täcka behoven. Industrialisering och stadssamhällets tillväxt ställde nya krav på livsmedelsförsörjningen. Från Reval infördes även kött, fisk, smör, lädervaror och päls-

verk. Lin och hampa åtgick i stora kvantiteter i den expanderande svenska varvsindustrin. Importen betalades främst med järn, stål och koppar, såväl i form av råmaterial som färdiga produkter. Speciellt i samband med missväxtårens omfattande köp av säd kunde det bli nödvändigt att även leverera myntad koppar, varvid rundmynt hanterades i kvantiteten tunnor och plåtmynt i viktsenheten skeppund. Svenska staten betraktade emellertid sådan hantering med kopparmynt som olaglig och vidtog motåtgärder. Syftet med kopparmyntningen var att bibehålla en hög prisnivå på metallen (Soom 1969).

Varuutbytet med Reval skedde i största utsträckning över Stockholm. Just missväxtårens omfattande handel med säd bedrevs emellertid även via i stort sett samtliga övriga städer vid den svenska östersjökusten. All handel med kuststäderna norr om Stockholm var genom särskilda restriktioner, det Bottniska handelstvånget, tillförsäkrad huvudstaden (fig. 4). Detta hade borgarna i de berörda städerna svårt att acceptera, varför det också företogs lättnader i restriktionerna. År 1660 blev det sålunda tillåtet att föra trävaror direkt till de svenska besittningarna på andra sidan Östersjön. I retur togs inte oväntat säd, men också det för viss livsmedelskonservering nödvändiga saltet. Umeborgare (fig. 5) seglade främst på Reval och Riga, varvid tull erlades i Hangö. Sannolikt är det omfattningen av den handelsverksamheten som kommer till synes i noteringarna över sädesimporten till Umeå. Det kunde röra sig om rätt betydande kvantiteter, år

Fig. 4. (Motstående sida.) Umeå, Stockholm och Reval — här inringade — på parti av förlaga till kartan över det "moderna Norden" i Erik Dahlbergs sveciaverk.

Circulus Arcticus
BOTTNIA
OCCIDEN
TALIS
Lofanger
Uma
Torne
Kiemi
Lappm
Biha
Uleaborg
Ulo
Cajanebourg
Calix
Carlebey
Wiborg
FINNLAN
Borrenburg
Pirkala
FINNLANDIA
Helingfors
Aland
Orregrund
Upsala
Hangudd
Reval
Rilenburg
Dagö
Oesel
Arensburg
Pernou
Gotland
MARE

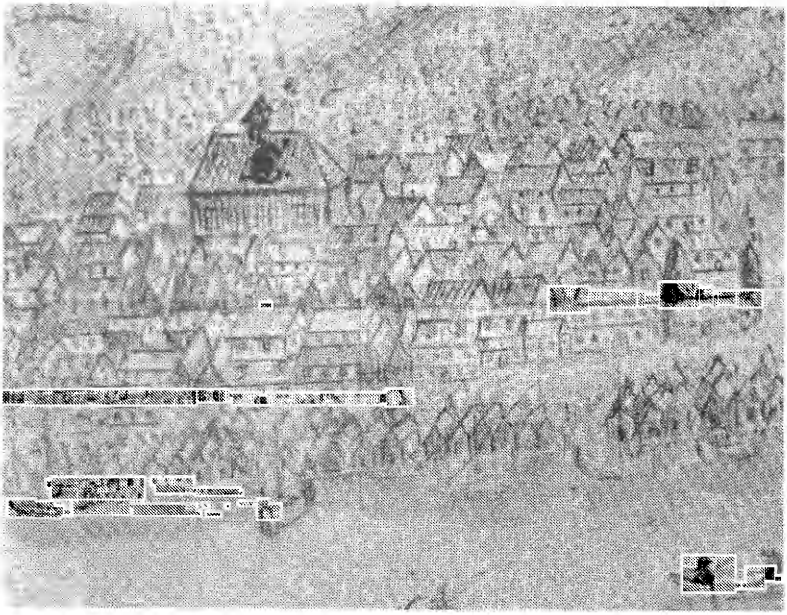

Fig. 5. Parti av Umeå under senare delen av 1600-talet: Borgargårdar och hamnmagasin samt segelfartyg vid kajkanten. Parti av tecknad förlaga till kopparstick i Erik Dahlbergs sveciaverk.

1676 importerade en Östen Simonsson 177 tunnor råg och 24 tunnor korn, Jon Jonsson Grubbman 213 tunnor råg och 15 tunnor korn, Mikael Forsman 81 tunnor råg och 20 tunnor korn osv. Perioden av utvidgad seglation var också en realitet för den med borgarnas verksamhet konkurrerande bondeseglationen (Steckzén 1922).

Dessa bottniska borgares och bönders handelsverksamhet i Reval bör ha medfört att revalska mynt transporterades direkt till det bottniska området och kom i cirkulation där. Möjligtvis är det just ett sådant mynt som

slutligen placerades i nybygget i Bjännberg. — Det här aktuella silveröret är präglat enligt 1633 och 1635 års myntförordningar. År 1664 utfärdades ny förordning, innebärande att silveröret bibehöll storlek och vikt, men fick lägre silverhalt (Tingström 1963).

Mangårdsbyggnaden på fastigheten Bjännberg 3:19 var således märklig både med avseende på takformen och den myntdeposition som gjordes i samband med bygget. Myntets väg från Reval till Västerbotten kan närmast förklaras utifrån den direkta handelsseglation som var påkallad av speciellt missväxtårens spannmålsbrist i Norrland. Sedan dess har mycket hänt i östersjöområdet. Just nu är Sverige och Estland inne i ett skede av löftesrikt ökat utbyte inom en mångfald samhällssektorer.

Sammanfattning

Vid ombyggnad av ett bostadshus i byn Bjännberg i Västerbottens kustland påträffades under kroppåsen ett ettöresmynt av silver präglat för drottning Kristina 1651 i den svenska besittningen Reval. Byggnaden hade brutet tak, en takform som uppträder i Västerbotten först mot slutet av 1700-talet, varför myntet inte kan ha deponerats i avsikt att dokumentera byggnadstillfället. Revalskt mynt har förmodligen nått Västerbotten främst under perioden 1660–85, då områdets borgare — men även bönder — ägde rätt att föra trävaror direkt till de svenska besittningarna på andra sidan Östersjön, för att ta säd och salt i retur. Umeborgare seglade främst på Reval och Riga. Annars gällde från 1614 till 1765 för norrlänningarna att det inte var tillåtet att segla med varor söder om Stockholm eller att ta emot utländska fartyg i de egna hamnarna — det bekanta Bottniska handelstvånget.

Litteratur

Ahlström, B. 1967. Sveriges besittningsmynt/Die Münzen der schwedischen Besitzungen/Coins of the Swedish Possessions 1561–1878. Stockholm.

Dahlberg, E. [1963–68.] Teckningar till Svecia antiqua et hodierna. 1–3. Stockholm.

Eriksson, K. 1975. Studier i Umeå stads byggnadshistoria från 1621 till omkring 1895. (Acta Universitatis Umensis 3.)

Granmark, M. 1977. Böleå överstelöjtnantsboställe. Problematiken kring tillkomsten av 1761 års caractersbyggnad. (Uppsats för konstvetenskapliga seminariet vid Umeå universitet.)

Granmark, M. 1988. Överstebostället Gran och överstelöjtnantsbostället Böleå vid Västerbottens regemente. (Karolinska förbundets årsbok.)

Lindgren, T. 1953–57. Mynt och medaljer i grundstenar (1,2,3). (Nordisk numismatisk unions medlemsblad 1953:5, 1954:4, 1957:8.)

Lindgren, T. 1977. Tomtemynt. (Myntkontakt 1977:5.)

Lindgren, T. 1977–83. Mynt och medaljer i grundstenar (4,5,6,7,8). (Myntkontakt 1977:7, 1977:10, 1980:9–10, 1982:9–10, 1983:7.)

Rasmusson, N.L. 1959. Svenska besittningsmynt. Stockholm. (Statens Historiska Museums vägledningar.)

Soom, A. 1969. Der Handel Revals im siebzehnten Jahrhundert. Wiesbaden. (Marburger Ostforschungen 29.)

Steckzén, B. 1922. Umeå stads historia 1588–1888. Umeå.

Stiernstedt, A.W. 1878. Om Myntorter, Myntmästare och Myntordningar i Sveriges fordna Östersjöprovinser och Tyska eröfringar. (Numismatiska meddelanden 5.)

Tingström, B. 1963. Svensk numismatisk uppslagsbok. Mynt i ord och bild 1521–1962. Uppsala.

HANS GRAHNÉN & NILS BÄCKMAN

Tärnas förste tandläkare — en historia med många bottnar

Den förste fast boende tandläkaren i Västerbotten var Sixten Ödmann, som praktiserade i Umeå 1888–94. Han efterträddes av Iwan Linden — far till den kände umekonstnären Helge Linden — som uppehöll tandläkarpraktik i Umeå 1894–1926. Adolf Ocklind var Skellefteås förste tandläkare, verksam 1892–1925. De här nämnda tandläkarna bedrev också en ambulatorisk verksamhet runt om i länet. De annonserade i dagspressen om sin ankomst, sina mottagningstider och hos vem de tog in. Det kunde vara i en gästgivargård eller hos någon privatperson, tidpunkten var vanligen höst och vår eller i samband med någon storhelg eller marknad. Sådan verksamhet utövades i hela landet, ofta av yngre tandläkare. De hade med sig instrument och material i en låda, ryggsäck eller väska, därav namnet *lådpraktik* eller *ryggsäckspraktik*. Denna verksamhet var mycket vanligt förekommande också bland icke legitimerade personer (kvackare), inte minst i Norrland i slutet av 1800-talet och under 1900-talets första decennier.

Sixten Ödmann hade mottagning i Skellefteå, Vännäs, Vindeln, Lycksele, Åsele, Nordmaling och Byske, Iwan Linden i Bjurholm, Lycksele, Åsele, Vindeln, Burträsk,

Lövånger, Bygdeå, Nordmaling och Granö (åtminstone en gång) och Ocklind i Lycksele, Åsele och Vindeln (förutom större orter i den norra länsdelen). Tärna däremot besöktes aldrig av tandläkare, troligen på grund av det isolerade läget. Även tandläkare från grannlänen, men också så långt ifrån som Stockholm, konkurrerade om patienterna.

År 1911 fanns endast tre bofasta tandläkare i Västerbotten — Iwan Linden och Gunhild Ankarswärd-Björklund i Umeå och Adolf Ocklind i Skellefteå. Tärnabornas tandvård fick oftast inskränkas till tandextraktioner, som i bästa fall utfördes av provinsialläkaren, alternativet var att färdas till Mo i Rana. Att Tärna för de svenska tandläkarna ansågs vara för avlägset framgår av Sveriges Tandläkare-Förbunds styrelseprotokoll den 8 december 1911. Sekreteraren informerade om att "han nyligen samtalat med tandl. Bretz i Hudiksvall, vilken meddelat att han under den gångna sommaren per automobil rest omkring i Härjedalen [som då inte hade någon tandläkare] och delvis i Jämtland och där praktiserat. Härvid hade han även varit inåt norska gränsen och hade för avsikt att till nästa sommar ytterligare utsträcka sina resor. Så långt norr ut som till Tärna by kunde han dock ej åta sig att resa, men ansåg att någon annan kunde följa exemplet, vilket troligen ej behövde ångras." Tärnaborna ville ha tandvård på hemmaplan och beslöt därför vid en extra kommunalstämma med Tärna sockenmän den 5 februari 1911 följande: "På grund af välvilligt erbjudande af tandläkaren Herr Holm Mönnich i Mo i Norige, att efter tillåtelse besöka Tärna ett par gånger om året, beslöto stämman enhälligt, att genom ordföranden ingå till Kungl. Medicinalstyrelsen med vördsam anhållan om tillåtelse för ofvannämnda tandläkare att två gånger per år besöka och utöfva sitt tandläkaryrke innom Tärna sock-

Figur 1. Kommunalnämnden i Tärna 1912. I fonden den nya, med statsmedel byggda kyrkan (ritad av arkitekt Cronstedt).

en". Tärna kommunalstämmas ordförande Johan Berglund sände därför den 21 februari 1911 en skrivelse till Kungl. Medicinalstyrelsen: "På grund af att tandläkare på svensk sida ej finnes närmare än i Umeå och således

på grund af det långa afståndet aldrig besöker Tärna, har Tärnaborna då det varit fråga om tändernas plomberande hitils alltid måst resa öfver till Norige. Nu har emellertid tandläkaren i Mo erbjudit sig, att kostnadsfritt resa hit ett par gånger om året och bistå de hjelpbehöfvande, mot den inom Norige vanliga taxan. Detta erbjudande har mottagits med största tacksamhet särskilt som tandrötan på ett oroväckande sätt tilltagit på de senare åren inom församlingen men utan särskildt tillåtelse från vederbörande myndighet för tandläkaren att praktisera inom Tärna kunna ingenting göras. Tärna församling anhåller derföre härigenom vördsammast och angelägnast, att Kungl. Medicinalstyrelsen snarast möjligt ville lemna tillåtelse för tandläkaren Holm Mönnich i Mo i Norige att tvenne gånger om året besöka och utöfva sitt tandläkareyrke inom Tärna Socken."

Kungl. Medicinalstyrelsen begärde av 1:e provinsialläkaren i Västerbottens län J. Ehinger yttrande i ärendet. Ehinger begärde i sin tur yttrande av extra provinsialläkaren i Tärnaby A. Hollierz (inkom till Medicinalstyrelsen den 5 april). Hollierz skriver att han inte personligen känner Holm Mönnich men "hört att han sistlidne sommar rest som turist inom Tärna medhafvande instrumenter [tandtänger] och praktiserat i all hemlighet. För att få fria händer söker han nu med hjelp af några socknemän i Tärna utverka sig tillstånd till praktiks utöfvande på svenska sidan." Hollierz påpekar också att tandrötan tilltagit men så torde också vara fallet i andra lappmarksförsamlingar med "sämre belägenhet än Tärna", dvs. med större avstånd till tandläkare. De som i Tärna socken bor vid gränsen har endast "4 mils väg att tillryggalägga ... om de någon gång för plombering af tänder vilja vända sig till tandläkaren i Mo". Hollierz anser "det rådligt vara

att låta en svensk tandläkare, även om resekostnadsersättning skulle påfordras, företaga resor i lappmarkssocknarna en eller två gånger om året, än att tillåta norsk tandläkare praktisera i Sverige, såframt icke samma rättighet medgifves svensk tandläkare i Norge". Hollierz avstyrkte alltså Holm Mönnichs ansökan.

Ehinger avgav sitt yttrande den 5 april 1911, som bilaga ingick yttrandet från extra provinsialläkaren Hollierz i Tärna. Ehinger ansåg trots Hollierz avstyrkan att "sådan tillåtelse i detta fall torde böra gifvas". Hans motivering är följande: "Närmast tandläkare på svenska sidan bor i Umeå, dit man från Tärna utom järnvägsresan har omkring 31 mil, däraf sommartid omkring 14 1/2 mils båt- eller gångväg. Tandläkare från Umeå besöker visserligen tidvis Lycksele, dit det dock från Tärna är omkring 24 1/2 mil. Man kan således icke förutsätta, att svenska tandläkare komma att göra regelbundna besök i Tärna, lika litet som att Tärnabor annat än i undantagsfall besöka svenska tandläkare, då de hafva betydligt närmare och dessutom bättre väg till Mo."

Medicinalstyrelsen besvarade anhållan från Johan Berglund i Tärna den 12 april 1911 med att "Kungl. Styrelsen finner berörda framställning behjärtansvärd, men får Styrelsen samtidigt tillkännagifva, att sådant tillstånd är beroende på Kungl. Majts nådiga pröfning efter af tandläkaren Holm Mönnich själf till Kungl. Majt ingifven ansökning. Sådan ansökning bör vara åtföljd af de handlingar, med hvilka Holm Mönnich må kunna behörigen styrka, att han är legitimerad norsk tandläkare."

Holm Mönnich anhöll därför genom Medicinalstyrelsen hos Kungl. Maj:t om rättighet att tvenne gånger per år i fem års tid få praktisera i Tärna socken. Hans motivering var "att underlätta befolkningen i Tärna sockens tand-

vård". Detta refereras i Sveriges Tandläkare-Förbunds Tidskrift 3, s. 87–89, 1911, under rubriken "En märklig dispensansökan". Rubriken speglar Tandläkarförbundets åsikt i frågan.

Medicinalstyrelsen översände i augusti samma år ansökan till Kungl. Maj:t och angav i yttrandet att "enligt senast tillgängliga uppgifter angående tandläkarna i rikets boningsorter, dylika läkare icke finnas bosatta i Västerbottens läns landsbygd, utan endast i länets tvänne städer" och föreslog därför att "Kungl. Maj:t täcktes meddela nådigt tillstånd att två gånger årligen under fem års tid utöfva tandläkarepraktik inom Tärna socken". Kungl. Civildepartementet sände samma månad Medicinalstyrelsens skrivelse till landshövdingen i Västerbottens län för yttrande; han i sin tur hörde dåvarande 1:e provinsialläkaren i länet B. Aurelius, som efterträtt Ehinger. Aurelius svarsskrivelse löd:

> Inom Västerbottens län finns för närvarande tre tandläkare bosatta. Dessa göra i likhet med tandläkare från andra län årligen resor utåt landsbygden i och för praktik, dock hafva de på grund av rådande dåliga kommunikationer ännu icke besökt Tärna. Till Mo i Norge leder en cirka 8 mil lång präktig landsväg och en ganska liflig trafik är där rådande. Jag anser, att Tärnaborna mycket väl såsom hittills utan större besvär kunna resa ned till Mo för att där få sina tänder omskötta. I fall den norske tandläkarens anhållan i ofvanberörda hänseende skulle beviljas, skulle visserligen Tärnaborna däraf varda betjänta, men det skulle lätt kunna skapas ett prejudikat, som blefve mindre välkommet och skulle skada vårt eget lands tandläkarekår. Med den känne-

dom jag har om den mycket fattiga och glest befolkade Tärna socken med sina cirka 1.500 invånare, tror jag, att en tandläkarepraktik där skulle blifva föga inbringande och den därstädes eventuellt praktiserande norske tandläkaren skulle snarast möjligt söka utvidga fältet för sin verksamhet inom Sverige till förfång för sina svenska kolleger. Om Inlandsbanan kommer att utsträckas från Wilhelmina norrut, komma sannolikt om icke förr bättre kommunikationsleder att dragas från Tärna till andra platser å svenska sidan och därigenom komma våra svenska tandläkare få bättre tillfälle utsträcka sina resor till Tärna.

På grund av ofvanstående anser jag mig icke kunna yrka bifall till den norske tandläkarens ansökan i berörda fall.

Landshövdingen i Västerbotten, H. Th. Björklund, tillstyrkte däremot etableringen "då den ifrågasatta praktiken skulle medföra afsevärd nytta för befolkningen i denna aflägsna och på kommunikationer vanlottade trakt".

Civildepartementet begärde yttrande av Tandläkarförbundets styrelse om den norske tandläkaren Alfred Holm Mönnichs anhållan att få praktisera i Tärna socken i Västerbottens län några gånger årligen. Mönnichs anhållan hade tillstyrkts av landshövding Björklund, dåvarande l:e provinsialläkaren J. Ehinger, Tärna sockens kommunalstämma och Medicinalstyrelsen, men avstyrkts av extra provinsialläkaren A. Hollierz i Tärna samt av nytillträdde 1:e provinsialläkaren i länet B. Aurelius.

Tandläkarförbundets styrelse beslöt den 7 november 1911 enhälligt efter en ingående diskussion att "avråda från beviljande av denne Holm Mönnichs ansökan". Sty-

relsen beslöt också att hos Civildepartementet anhålla "om tillräcklig tid för att hinna företaga en grundlig utredning av denna fråga". Tandläkarförbundets ordförande Gotthard Dahlén uppvaktade därför byråchefen Montgomery i Civildepartementet med begäran om respit till december månad. Byråchefen Montgomery hade vid uppvaktningen "uttalat sitt intresse för denna fråga och för Tandläkarförbundets strävanden i allmänhet".

Tandläkarförbundets styrelse skrev den 12 november 1911 till de fyra lokalföreningar vars områden gränsade till Norge, samt till svenska tandläkare, som praktiserade i gränstrakterna. I skrivelsen sägs att "flera norrmän torde utöva tandläkarverksamhet i gränstrakterna av vårt land". Tandläkarförbundet anhöll att de "behagade skyndsamast meddelande huruvida det är Eder bekant om någon sådan verksamhet existerar inom gränserna för Er lokalförening". Svar inkom, förutom från lokalföreningarna, även från tandläkare i Boden, Luleå, Umeå, Östersund, Arvika, Sunne, Linde, Åmål och Lysekil.

Frågan om norska tandläkares rätt att utöva tandvård i Sverige var brännande, vilket framkommer av följande utdrag ur brevsvaren:

> *Axel Kjellberg, Lysekil*
> Kjellberg hade i november 1908–september 1910 haft praktik i Strömstad, men tvingats flytta till Lysekil p.g.a. "de norske kollegernas intrång på vårt område. ... Sedan gammalt har nämligen ortsbefolkningen i och kring Strömstad, hela Bohuslän, södra Dalsland och en del av Värmland ständigt rest in till Norge (Fredrikshald och Fredriksstad) för att behandla sig av tandläkare." Deras taxor "äro så låga att en svensk tandläkare knappast kan hålla sam-

ma taxa". Några år tidigare hade en norsk tandläkare begärt tillstånd att praktisera i Strömstad men det hade avstyrkts av stadsläkaren. Om Mönnich skulle få tillstånd att utöva praktik i Tärna "skulle otvivelaktigt en liknande anhållan ej låta vänta på sig från Fredrikshald angående praktik i Strömstad och ev. andra platser i dess närhet". Överproduktion av norska tandläkare tvingade dem att söka nya verksamhetsfält. Staten måste "förhindra norrmännen att få fast fot i vårt land".

Hjalmar Carlsson, Göteborg
Ca 15 år tidigare hade tandläkare i Fredrikshald brukat besöka Strömstad, Säffle m.fl. ställen. Brevskrivaren ville att Tandläkarförbundet med energi skulle "söka avvärja bifall till en dylik ansökan".

Carl Leiler, Åmål
Avstyrkte bl.a. p.g.a. risk att flera norska tandläkare skulle komma att ansöka om tillstånd. Ansåg att de f.n. "nöja sig med gästbesök till ex tandläkare från Örje i Norge som reser till Årjäng i närheten av Arvika". Nämnde en tandläkare från Fredrikshald som "långt in i Dalsland som i Mellerud propagerar om priser och valutaförmåner". Ingen svensk tandläkare kunde existera i Strömstad. Ansåg vidare att svensken har "benägenhet att anse att utländskt är bättre än svenskt" i allmänhet, men att svensk tandvård var bättre än norsk.

Gustaf Hiort af Ornäs, Östersund
Anförde att norska tandläkare ofta gjorde gästbesök, vanligen i Dufved och Tännäs i Härjedalen, tandlä-

kare troligen från Trondheim resp. Rörås. "Det är nog inte några framstående tandläkare, som letar sig över fjällen." Dessa hade dessutom låga taxor: 50 kr för en helprotes, inklusive extraktion. Ansåg att Tandläkarförbundet borde ta upp frågan "för att få slut på den olagliga praktik som redan existerar".

Svaret från Ferdinand O.P. Bergström, Boden, citeras här i sin helhet:

Boden den 18/11 1911

Broder Dahlén!

Tack! Roligt se att man ej är förgäten! Ja, nog bor jag i en gränsprovins och det en som gränsar såväl till Ryssland som Norge. En blick på kartan skall emellertid strax öfvertyga Dig att Boden ligger ungefär lika långt från norska gränsen som Stockholm. Det omak jag haft af de norska yrkesbröderna är därför ganska ringa o inskränker sig till att några af jernvägspersonalen, som ju åtnjuter fria resor, rest öfver till Narvik där de fått tänder uttagna smärtfritt o samtidigt insatta fort o billigt. Kollegerna som praktiserat i grufsamhällena Malmberget o Kiruna torde däremot haft kännbarare rön af denna trafik, hvilken tyvärr ej torde kunna stäfjas så länge svenska medborgare ej vilja inse det vederstyggliga uti att gynna en nation, som anno 1905 till sådan evidens ådagalade, att den ej ville ha något "samröre" med oss.

Hvad den Mönnichska frågan beträffar skulle jag dock för de goda Tärnabornas skull nästan vara benägen för att tillstyrka hans ansökan. Besinna att om någon i denna afkrok af Sverige boende individ

tränger till tandläkarehjelp, finnes ingen sådan på närmare håll å svenska sidan än i Skellefteå stad, d.v.s. han måste företaga en circa 100-mila tur- och returresa på under sommartid åtminstone delvis obanade vägar. Hvilken möda och kostnad en dylik resa kräfver är lätt insedd. Inlandsbanan kommer naturligtvis att omgestalta förhållandena, men det torde dröja länge innan den når de byggder, som närma sig Tärna. Emellertid lär väl ej civildepartementet kunna annat än hänvisa åkanden till den svenska författningen, som icke medgifver någon annan än den i Sverige examinerade att utöfva tandläkareyrket inom dess gränser. Af ofvan anförda skäl kan väl ej en norrman anses för någon persona grata så att någon dispens kunde komma ifråga gent emot honom.

Bäst skulle denna fråga lösas om någon Krösus eller bara en Rotschild bland Stockholms tandläkare beslöte sig för att en gång om år företaga en rekreationsresa till dessa trakter o fördrefve sin tid med utöfvandet af yrket därstädes, eller om han ej sjelf hade lust utrustade någon mindre bemedlad yrkesbroder till en dylik excursion. Månne icke --- skulle lämpa sig för ett dylika uppdrag; han lär ju gå ganska sysslolös i det för sådana personer mycket förderfbringande Stockholm. Naturligtvis måste han sändas någon ofarlig väg, som ej skäres af Ho-angho eller annan "starkt" rinnande flod, då han ju har svårt att motstå frestelsen att bada o ta sig vatten öfver hufvudet eller — öl för ärendet. Baron Cederström som ju förr har flugit *för* norrbaggarna kan ju för omväxlings skull flyga *mot* dem och vidtalas att som passagerare medföra --- och nedsätta honom

lätt och varligt på platsen ifråga. Tänk om lille --- skulle komma som en räddande ängel till Tärnaborna och äfventyra alla Mönnich-attentat mot den internationella freden! Ni kunna ju ta mitt förslag i öfvervägande och hoppas jag Ni styr till det bästa.

Var helsad och helsa alla de där erinra sig den gamle knarrige diabetikern och kollegan

FerO Bergström

Brevsvaren resulterade i följande skrivelse till Konungen:

Till Konungen.

Då till Sveriges Tandläkare Förbund för afgivande af yttrande remitterats norske tandläkaren Mönnichs ansökan att vissa tider af året få utöfva tandläkarepraktik inom Tärna socken, Vesterbottens län, får härmed Sveriges Tandläkare Förbunds Styrelse underdånigst afgifva följande uttalande.

Sveriges Tandläkare Förbund har redan tidigare haft tillfälle att genom sina Fullmäktige till Kungl. Maj:t yttra sig angående dispensansökan och afgifvit det uttalande, att detsamma principiellt ställer sig afstyrkande till dispensers gifvande, då prejudikat i detta afseende kan leda till mycket svåra konsekvenser för den svenska tandläkarekåren.

Då enligt Kungl. Maj:ts stadgar för tandläkarekonstens utöfvande i vårt land fastställts vissa fordringar, från hvilka icke dispens gifves åt *inhemske* tandläkare, bör detta så mycket mindre förekomma i afseende på utländske yrkesutöfvare, i synnerhet om deras utbildning är mindrevärdig, jämförd med den svenska. Visserligen har den svenska tandläka-

rekåren ännu icke uppnått den storlek, att från kommunikationslederna mycket aflägsna orter i allmänhet blifvit tillgodosedda i afseende på munvård, men blifva förhållandena årligen i detta afseende förbättrade då kåren för närvarande årligen rekryteras med ca 30 nya medlemmar, ett antal, som efter en möjligen snart skeende utvidgning af Tandläkare Institutet troligen kommer att betydligt ökas, då inträdessökandenas till Institutet antal hvarje år växer och under det sista året uppgått till ej mindre än 70.

Redan nu ha tandläkarnas ekonomiska förhållanden visat sig vara icke allt för goda, en omständighet, som orsakar, att allt flera måste söka sin utkomst på mindre orter och bringas till att utöfva en delvis ambulatorisk verksamhet, hvarigenom också allt flera platser i vårt land få tillfälle att komma i åtnjutande af tandvård.

Då frågan om behandling af skolbarnens tänder för närvarande står på dagordningen — så äro redan nu icke mindre än ett 30-tal skoltandkliniker i verksamhet inom Sverige — och om den förhoppning förverkligas att en dylik skolvård blir genomförd för hela vårt land, blir äfven däraf följden, att de flesta orters befolkning får tillfälle till munvård i och med att platserna i så fall komma att besökas af utaf stat eller kommun anställda skoltandläkare. Hvad särskildt gränsorterna beträffa, kommer Sveriges Tandläkare-Förbund att vidtaga nödiga mått och steg för att snarast dessa orter skola bli besökta af svenska tandläkare.

Hvad den nu ifrågavarande ansökan af norske tandläkaren Mönnich vidkommer, vill Sveriges Tandläkare-Förbunds styrelse särskildt framhålla, hurusom på flera den norska gränsen närbelägna platser

norsk tandläkarepraktik förekommit till förfång för inhemska tandläkare, till hvilket förhållandes belysande bifogas afskrifter af uttalanden utaf inom svenska gränsprovinserna boende tandläkare, hvarför ett legaliserande af Mönnichs verksamhet lätteligen skulle verka så, att flera norska tandläkare skulle söka erhålla samma förmån.

För så vidt det är Styrelsen bekant torde ett dylikt tillstånd näppeligen någonsin tilldelats norsk läkare eller veterinär, om ock i afseende på deras verksamhet flerstädes i de lokala förhållandena torde vara med de ifrågavarande jämförliga.

Att Kungl. Medicinalstyrelsen föreslagit en tidsbegränsning af fem år för Mönnichs rätt att i Tärna by praktisera, bör i intet som helst afseende inverka på den principiella uppfattningen af ifrågavarande dispensfråga. Underdånigst framhållande att Kungl. Medicinalstyrelsen tillstyrkt Mönnichs ansökan trots 1:ste provinsialläkarens afstyrkande och utan inhämtande af något uttalande från representanter för Svenska Tandläkarekåren, får härmed Sveriges Tandläkare Förbunds styrelse anhålla att intet afseende fästes vid Kungl. Medicinalstyrelsens utlåtande och får på angifna grunder samt med instämmande i 1:ste provinsialläkarens i Vesterbottens län uttalande på det bestämdaste afstyrka ifrågavarande ansökan.

Stockholm i November 1911.

För Sveriges Tandläkare Förbund

Gotthard Dahlén
Ordförande

Frithiof Nordström
Sekr.

Tandläkarförbundets ordförande Gotthard Dahlén överlämnade personligen skrivelsen till Civilministern P.A.V. Schotte. Schotte stödde principiellt Tandläkarförbundet i denna fråga men framhöll önskvärdheten av att Tandläkarförbundet skulle göra så mycket som möjligt för att skaffa gränstrakterna en svensk tandläkare. Behovet av en tandläkare som representant i Medicinalstyrelsen diskuterades också, men enligt ministern kunde "för närvarande intet göras häråt". Han lovade dock att remittera handlingar rörande tandläkaryrket till Tandläkarförbundet innan de lämnades till Medicinalstyrelsen. Önskemålet om en tandläkare som representant i Medicinalstyrelsen förverkligades först år 1919.

Den 15 december 1911 erhöll Tandläkarförbundet meddelande om att Kungl. Maj:t "icke funnit skäl att till Mönnichs ansökan lämna bifall". Därmed hade detta segslitna etableringsärende avgjorts. Det skulle dröja länge innan den gemensamma nordiska arbetsmarknaden var ett faktum.

Sedan Tärna socknemän fått besked om avslag på Mönnichs ansökan beslöts i extra kommunalstämma den 4 februari 1912 att dels "genom protokollsutdrag tacka Holm Mönnich för det vänliga och humana tillmötesgående han genom denna sin ingivna ansökan visat kommunen", dels att "tillskriva Sveriges Tandläkareförbund och framhålla nödvändigheten af att förbundet ofördröjligen anställer en svensk tandläkare som besöker Tärna tvenne gånger om året".

Tandläkarförbundet svarade omgående att en tandläkare "torde vara att förvänta till sommaren". Man hade mycket aktivt agerat i frågan och enligt protokoll den 17 januari 1912 hade "en yngre kollega i Stockholm varit villig att under kommande sommar besöka Tärna by".

Stockholmstandläkaren tog uppenbarligen tillbaka sitt löfte, men efter annonsering i Dentalbladet, där bl.a. Tandläkarförbundets ordförande utlovade "ev. anslag för skolbarns undersökning" åtog sig tandläkaren Saxo Löwegren i Lund uppgiften. Han fick ett resebidrag på 200 kr, samt i uppgift att även besöka Tärnas grannsocken Stensele, som också begärt Tandläkarförbundets medverkan till att få "besök av tandläkare".

Tärna by fick uppenbarligen sin förste ambulerande tandläkare 1912, då Löwegren i augusti månad "som bäst praktiserat i Tärna socken". Löwegren avled den 11 februari 1913 i blindtarmsinflammation och någon efterträdare synes Tandläkarförbundet inte ha kunnat skaffa. Om Löwegren även besökte Stensele framgår inte av tillgängliga handlingar. Det skulle dröja ända till 1974 innan Tärna fick en egen tandläkare. En annexklinik med periodvis mottagning hade dock redan 1949 inrättats av landstinget. Men det är en annan historia.

Vad hände då med Stensele? Redan åren 1901 och 1902 hade dåvarande tandläkaren i Ramsele, C.A. Lindblom mottagning bl.a. i Stensele, vilket framgår av annonser i Umebladet. Åren 1918–20 reste enligt annonser i Västerbottens Kuriren tandläkaren Rudolf Ancker från Stockholm i länet, varvid han besökte ett flertal orter, däribland också Stensele och Sorsele 1918. Först 1935 fick Stensele en fast boende tandläkare och 1947 öppnades en folktandvårdsklinik. Den kliniklokal i Stensele som Västerbottens läns landsting iordningställt 1941 fick, trots den dåvarande stora tandläkarbristen, en sökande, men tandvårdsinspektören godkände inte lokalen; den ansågs vara alltför otidsenlig och uppfyllde inte fastställda krav. Även det är en annan historia.

Vad blev det då av dramats huvudperson, den norske

tandläkaren Alfred Holm Mönnich? Han fortsatte sin tandläkarpraktik i Mo i Rana till 1918, då han flyttade till Stavanger, där han avled vid 36 års ålder. Han hade drabbats av ohälsa och uppehöll sig under en längre tid i Wiesbaden. Han var en respekterad och omtyckt tandläkare och i hans dödsruna sägs bl.a.: "Sällan har nogen vundet alle sina kollegers tillid og inderlige venskap snarare end han".

Källor och litteratur

En märklig dispensansökan. Sveriges Tandläkare-Förbunds Tidskrift 3, s. 87–89, 1911, och 4, s. 34–36, 1912.

Den Norske Tandlægeforeningens Tidende 33, s. 36–37, 1923.

von Koch, G.H., Tärnafolkets liv i den lappska ödemarken. En varning mot oviss kolonisation, i: Social Tidskrift 14, s. 62–73, 1914.

Tärnabys kommunexpedition
Tärna Socknemäns kommunalstämmas arkiv 1911 och 1912.

Riksarkivet, Stockholm
Medicinalstyrelsens arkiv: B1A:111 och E2:401, 1911.
Sveriges Tandläkarförbunds arkiv, 11:138 och 11:139, styrelseprotokoll med bilagor 1911–1913.

Länsstyrelsens i Västerbotten arkiv
AIa:4, CIc:4 och CIc:7, 1911–1913.

Bäckman, N., Grahnén, H., Ollinen, P. & Persson T.W., Mobila tandkliniker — en historisk återblick. Umeå 1985.

Bäckman, N., Grahnén, H. & Ollinen, P., Tandvård för folket. Förhistorien om spelet bakom folktandvårdens tillkomst år 1938. Umeå 1988.

Bäckman, N., Grahnén, H. & Ollinen, P., Tandvården i Västerbotten. En historik i ett glesbygdslän. Umeå 1989.

Bäckman, N. & Grahnén, H., Tandvård erkänns som en social rättighet i nittonhundratjugotalets Sverige, i: Nordisk medicinhistorisk årsbok 1992.

Bäckman, N. & Grahnén, H., Tandvården i Västerbotten inför folktandvårdens startår 1939, i: Oknytt nr 1-2, 1992.
Grahnén, H., Fältskären genom tiderna sedd med tandläkarögon, i: Nordisk medicinhistorisk årsbok 1991.
Grahnén, H., & Lindqvist, B., Röda Korsets pionjärarbete för folktandvård. Umeå 1985.
Grahnén, H., Bäckman, N. & Backman, Ch., De sista fältskärerna och de första tandläkarna i Umeå, i: Tandläkartidningen 81, s. 219-229, 1989.

ROBERT P. WHEELERSBURG

Civilflygets utveckling i Lappland

Civilflygets utveckling i Lappland passar in i ett cirkumpolärt mönster. Behovet av snabba transportmedel i en avlägsen del av Norrland, uppkomsten av flygtransporter som ett svar på speciella behov i den cirkumpolära miljön och användandet av flygplan i både krig och fred, resulterade i ett transporttekniskt nätverk och socioekonomiskt system, som använder sig av äldre, kostnadseffektiva och hållbara flygplan. Trots snabba förnyelser av den internationella flygteknologin och trots det faktum, att Sverige som ett industriland både producerar och importerar avancerad teknologi, har detta cirkumpolära område motstått teknisk förnyelse. Ny transportteknik har både positiva och negativa effekter på det mottagande samhället. Denna studie vill visa, att nya och effektivare transportmetoder i de avlägsna sommarbetesmarkerna var en betydande historisk händelse för samerna. På liknande sätt påverkade snöskoterteknologin samernas vinterekonomiska beteende och deras sociala system. Flygteknologin har samtidigt övertagit äldre transportsystems karakteristika och bidragit till ökad stabilitet i Norrlands inland.

Äldre transportsystem i Lappland

Terrängen i Lappland har alltid försvårat varutransporter och personbefordran. Lappland släpade därför alltid efter, när det gällde att acceptera modern teknologi. Utvecklingen av transportsystemen bidrog, generellt sett, till tillväxt inom de olika ekonomierna i det inre av Norrland. Varje ekonomi hade sitt eget karakteristiska transportbehov, beroende på den typ av varor som producerades, på avstånd och riktning till avsättningsområdena och på lämplig terräng för vägar och annan infrastruktur.[1] Beträffande äldre transportsystem hänvisas i övrigt till not 2–4.

Det är färjor, flyg, järnväg, bussar och bilar som gör att kommunikationerna går lättare idag än förr i tiden. På samma gång har stora delar av nordvästra Lappland förblivit utan direkta land- eller flygtransporter. Under vintrarna, när de renskötande samerna bor i skogslandet nära den bofasta befolkningen, övervinns detta hinder med hjälp av snöskoter och bil. På sommaren, då samerna bor i fjällen, använder de sig, liksom turisterna, antingen av vandringsleder eller något av de flygbolag som specialiserat sig på transporter av människor och varor i Lapplands inland.

Civilflygets utveckling i Lappland före andra världskriget

Det finns ett antal flygbolag med service till de delar av Västerbotten och Norrbotten som är befolkade av samer bara under sommaren. Dessa flygbolag startades inte primärt för att ge service åt samerna, utan var en följd av att det inte fanns några flygfält i lappmarken. Verksam-

het i dessa trakter var möjlig tack vare flygtekniska innovationer i form av amfibieflygplan och sjöflygplan. Sjöflyg började ursprungligen användas i södra Sverige, men spred sig snabbt norrut och slutligen till Lappland med dess många sjöar.

Det är svårt att ge en rättvisande och sammanhängande bild av civilflygets utveckling i Lappland. Arkivmaterialet är inte komplett och ofta oanvändbart.[5] Mycket av det material som använts i denna studie är hämtat från muntlig information från verksamma och före detta piloter, data som insamlats under fältarbete i Lappland 1984–1986. Trots att arkivmaterialet är ofullständigt, är civilflyget i Lappland av intresse både för den flygintresserade och för samhällsvetaren, och ämnet är värt en mer detaljerad uppmärksamhet i framtida forskning.

En av de första lappländska flygrutterna startades 1919 av Postverket. Vattenkraftsutbyggnaden i Porjus 1910–1914 medförde, att en landsväg byggdes från Gällivare, dit järnvägen nådde 1910. Det tunga materiel som behövdes för kraftverksbyggnationen, de stora generatorerna och annan utrustning togs in med tåg till Gällivare och fraktades därefter med häst och släde till kraftverket. Trots att motorbåtar också användes för att frakta varor, var det landsvägen till Porjus som spelade huvudrollen vid civilflygets start i Lappland.[6]

Ett byggbolag chartrade flygplan för att flyga in post och lättare materiel till Porjus och till arbetarstaden vid Luleälven där 400 arbetare bodde. På 1920-talet flög detta charterbolag världens nordligaste flyglinje, en sträcka på endast tio mil. Rutten flögs måndagar, onsdagar och lördagar under de tre år som bolaget var i drift. Postverket betalade 40 kronor per vecka för servicen och kunderna betalade normala postavgifter. Bolaget flög sträckan

till och med april 1923 och 85 % av alla planerade flygningar kunde genomföras. Sammanlagt genomfördes 339 tur- och returflygningar om totalt 604 flygtimmar. Bolagets flygplan blev förstört i en vattenkrasch vid Suorva 1922.[7]

Flygbolaget i Porjus använde sig ursprungligen av det s.k. Faireyplanet (antagligen en Fairey III, konstruerad under första världskriget) som det erhöll från Postverket. Planet var dock tungt och svårmanövrerat, speciellt på vintern, när isen inte höll för landning. Charterbolaget köpte därefter tre Avro 504 KL som också var av första världskrigsmodell. Det var ett lätt biplan med en trecylindrig Clerget-motor på 130 hästkrafter. Avro 504 KL kunde komma upp i en hastighet av 140 km/h och bära en nyttolast om 180 kg.[8] Denna tidiga flygservice avslöjar några viktiga faktorer som ledde till att charterflyg användes och fortfarande används i Norrland. Till att börja med förkortade flyget resvägen och restiden till de isolerade inlandsbygderna. Man kunde nu nå områden som saknade landsvägar. Flyget var också tillförlitligt och levererade varor i tid. Genom att flyga äldre, men långlivade flygplan blev transportkostnaderna låga, speciellt i jämförelse med kostnaderna för landtransporter. Starter och landningar på vatten omgivet av berg är farliga. Men förhoppningar om lönsamma, pålitliga (och spännande) transporter fick många piloter att starta egna flygbolag i det inre av Norrland.

Fram till andra världskriget växte flyget i Norrlands inland liksom i andra delar av världen. De flygplan som användes för sjö- eller amfibieflygningar var antingen specialkonstruerade eller anpassade versioner av landflygplan. De som först bedrev flygservice på 1920- och 1930-talet var Postverket, olika charterbolag och flyg-

klubbar, samt flygvapnet. Flygvapnet var den organisation som mest regelbundet uppträdde i Norrlands inland, speciellt i slutet av 1930-talet då de genomförde gränspatrulleringar och ambulansuppdrag. För patrulleringen behövde man inte kunna landa på vatten och flygvapnet kunde använda sig av sina standardmaskiner, t.ex. Bristol 76B-jaktplanet (F2B). Detta plan var baserat på den brittiska "Bristol Fighter" från första världskriget och började tillverkas 1923.[9]

Ambulansflygningar krävde däremot förmåga att kunna landa på vatten. Vid dessa uppdrag använde sig flygvapnet av Hawker Osprey och Junkers W34ho, den sistnämnda ursprungligen byggd 1935 och försedd med en 550 hästkrafters Wasp-motor. Junkers W34 blev senare försedd med pontoner och motorn utbyttes mot en Pratt & Whitney R-1340. Detta flygplan är betydelsefullt för flyghistorikerna. Tyskland blev i Versaille-freden förbjudet att bygga flygplan med alltför kraftfulla motorer. Junkers W34 byggdes både i Sverige och i Tyskland, men på grund av restriktionerna försågs de tyskbyggda planen med ett svenskt regeringscertifikat att de var tillverkade i Sverige. Under kriget köpte Svensk Flygtjänst dessa flygplan för att sköta civilflyget i Norrland. Dessa plan, tillsammans med andra, till exempel De Havilland D.H. 80A "Puss Moth," De Havilland D.H. 60M "Moth", och Fairchild 24-C8CS, fann senare vägen till privatägda flygbolag i Norrland, när de sålts av flygvapnet.[10]

Flera sjöflygplan började snart av olika orsaker att flygas i Lappland. Det civila intresset för sjöflyg och amfibieflyg i Sverige var ingen överraskning. Det fanns ett stort intresse för privatflyg och det finns omkring 64 000 sjöar i Sverige (9 % av den totala landarealen) som det är möjligt att starta och landa från. Även i Stockholms föror-

ter fanns en växande sjöflygplansklubb (Mälarhöjdens Sjöflygplansförening), som använde sig av delar av Mälaren nära innerstaden för sina flygningar. Det civila intresset för sjö- och amfibieflyg bleknar dock inför den andra stora händelsen i civilflygets utveckling i Lappland — andra världskriget.[11]

Under och efter kriget ökade antalet flygplan som kunde användas för privat bruk. Det skedde genom att piloter kraschlandade i eller flydde till Sverige. En del plan kom från det norska flygvapnet, med flyktingar undan den tyska ockupationen. Dessa flygplan inkluderade Fokker CVD (samt landflygplanet Fokker CVE), De Havilland D.H. 82 "Tiger Moth" och åtminstone ett plan från det finska flygvapnet, en Cessna C-37 "Airmaster". Dessutom var det många plan från det tyska flygvapnet som kraschade eller nödlandade i Sverige. Några av dem, t.ex. Arado Ar 95A-5, Arado Ar 96B-1 (båda tillverkade i Tjeckoslovakien) och Junkers W34hi blev ombyggda för att användas av privata flygföretag i Norrland. Flygplan från Luftwaffe levererades också till Sverige som krigsskadestånd. Ett exempel på ett sådant plan är Percival P10 "Vega Gull". Dessa olika flygplansmodeller användes i tidiga servicebolag, som Norrlandsflyg, och utförde i slutet av 1940-talet tjänster åt samerna samt åt charterbolag utanför Luleå.[12]

Civilflygets utveckling i Lappland under efterkrigstiden

Under kriget och kort därefter blev sjöflygplan chartrade av flygvapnet. Efterfrågan berodde på flygvapnets ökade roll i norr: gränspatrulleringar, havererade utländska flygplan och beredskap under kriget samt neutralitets-

vakt efter kriget. Huvudorsaken till införandet av flygservice åt samerna var det tredje steget i denna utveckling: spridningen av de privata flygbolagen i norr var möjlig tack vare inköp av överskottsmaskiner främst från USA. Dessa amerikanska plan inkluderade ett Fairchild F-24W -41A "Forwarder", ett Auster J/1 "Autocrat", ett Cessna T50 "Crane", fyra Piper Cub J3C-65, åtta Noorduyn "Norseman" och sex Republic RC-3 "Seabee" (Seabee var ett efterkrigsplan som dök upp 1946).[13]

Användandet av sjöflygplan i de stora kommersiella företagen nådde sin höjdpunkt i Sverige, Norge och England under de första efterkrigsåren. Under denna period kom ett par enorma flygbåtar att tas i användning på mindre krävande kustlinjer i England. Exempel på sådana flygbåtar var Latecoere 631 F BDRA (ett sexmotorigt monster) och Short Solent G-AKNU "Sydney". Även det brittiska flygvapnet ansåg, att de större sjöflygplanen hade ett betydande strategiskt värde och flög plan såsom Short Sunderland 5 för ubåtsjakt och sjöspaning. I Norge skapades en betydande flygservice i kustlandet av SAS och dess charterbolag DNL. Linjerna som flögs var långa med upp till tre stopp mellan Oslo och Tromsø. SAS använde sig av relativt stora flygplan, t.ex. "Bamse Braker", och flög även flera modeller Junker JU52/3m "Askeladden" (försedda med pontoner) från tromsøterminalen. DNL flög mindre plan till öar och mindre kuststäder, och skötte även inlandets charter- och flygambulansservice. DNL använde sig av Norseman i kustflygningen och av Seabee i amfibieflygningar till inlandet. Mindre norska charterbolag i inlandet flög Widerøe C-5 "Polar".[14]

När man ser den stora förekomsten av flygplan under efterkrigstiden verkar expansionen av norrländskt flyg att vara utan gräns. Teknologi och efterfrågan skapade

förnyelse, som i sin tur resulterade i nyare, större och snabbare sjö- och amfibieflygplan och bättre anläggningar. En veteranflygare och redaktör för *Flygets årsbok* beskrev 1954 expansionspotentialen på följande sätt: "För att lyckas behöver Lapplandsflyg (ett av de första kommersiella flygföretagen) riktiga hangarer i Porjus, fler och större plan och mer personal."[15] Föga anade redaktören, att drygt 30 år senare var det dominerande flygplanet i Norrlands inland fortfarande tillverkat på 1940-talet och introducerat i området som en följd av utförsäljningen av det internationella flygplansöverskottet från kriget. Medan moderna flygplan, t.ex. Piper Super Cub och Cessna 170 och 185, har börjat användas i norr, har de äldre, tyngre och mer stryktåliga flygplanen visat sig vara mera pålitliga och billigare i drift än de nya modellerna.[16]

Flygtekniska innovationer hade sin begränsade tillämpning i Lappland. Då flygteknologin fortfarande utvecklades i Skandinavien och övriga Europa hade den nått sin höjdpunkt i Norrlands inland. Försvaret fick allt mindre användning för sjö- och amfibieplan och de blev till sist tagna ur bruk. Flygvapnet föredrog att använda privata entreprenörer för akuta räddningsuppdrag. SAS slutade med de mindre kustturerna i Skandinavien på 1950-talet då de inte längre var lönsamma. Flygteknologin stagnerade alltså efter att ha blivit introducerad, accepterad och anpassad för de nordliga förhållandena. Denna lägre teknologiska nivå var acceptabel, därför att den löste de speciella cirkumpolära transportproblemen bättre än ny, modernare teknologi.

Den avtagande tekniska förnyelsegraden var av liten betydelse för de små privatföretagen, då de snart fann en ökande marknad i turism och samisk fiskhandel. Privata flygbolag började flyga till avlägsna visten i början på

1950-talet och den kommersiella fiskmarknaden startade kort därefter. Många piloter, t.ex. Bertil Johansson, kom från södra Sverige med en idé att starta någon typ av charterbolag. När Johansson kom till Norrland 1953 fann han att ett antal piloter redan flög för turisterna. Fortfarande fanns dock pengar att tjäna och en marknad att fylla.[17] Bertil Johansson startade ett flygbolag som besökte samiska visten för att köpa upp den mycket eftertraktade rödingen.

Samerna fiskade på den tiden endast för husbehov. Men när de blev erbjudna 2,50 kr per kilo fisk, började de fiska för avsalu. Johansson fann att han kunde frakta 350 kg fisk per flygtur, vilket gav en nettovinst på 4,25 kr kilot endast en kort biltur från landningsplatsen. Samma fisk gav nära 10 kr kilot såld till restauranger i södra Sverige. På grund av den nya verksamheten och dess vinstnivå hade Lapplandsflyg inom loppet av några år köpt tre Seabees och två Norseman. Till att börja med betalade piloterna samerna kontant. Bertil Johansson utvecklade dock snart ett kreditsystem som fungerar än idag. Systemet bygger på att samerna kan utnyttja flygbolagets flygtjänster på kredit. Skulden balanseras mot fiskinköp i slutet av säsongen. Om samerna fortfarande är skyldiga flygbolaget efter att fisken räknats av, betalar de sina skulder kontant efter höstslakten.[18]

Bertil Johansson och andra piloter flög även ambulansuppdrag, men det var turismen som var den mest lukrativa delen av charterflyget och allt fler företag gick in i denna nisch. Ett sådant företag startades av Gunnar Andersson 1955. Han var ursprungligen flygvapenpilot och hade erfarenhet av sjöflyg från sin tjänstgöring i Norrlands kustland. År 1956 fick Andersson tillstånd av länsstyrelsen att bygga ett par stugor vid de fjällsjöar dit han flög turis-

ter. Detta startade en ny typ av flygnäring i Norrland, en kombination av charter- och stugservice för fisketurister. Dessa fiskecamper måste hålla till utanför nationalparker och områden av vikt för renskötseln. De kunde nås till fots, men låg ofta 5 mil eller mer från närmaste väg. I början fanns det många vakter i camperna och de sålde mat och andra förnödenheter till besökarna. Samer som inte längre var renskötare, men ändå ville komma till fjällen på somrarna, arbetade i dessa camper. Fisket i avlägsna fjällsjöar lockade till sig turister från södra Sverige och övriga Europa trots höga priser.[19]

År 1985 flög ett flygbolag — Fiskeflyg — till Padjelanta nationalpark. Bolaget, som startades 1953, ägs och drivs av familjen Lindquist från Piteå. Lindquists företag är det enda, som fått tillstånd att flyga i parken och eftersom det inte är tillåtet att flyga in turister dit, bistår de endast samer. Förutom att fylla transportbehovet köper piloterna upp fisk från samernas visten. Fisken transporteras till Porjus, nära 100 km söderut. Sedan säljs den på den skandinaviska fiskmarknaden och den slutar ofta på Stockholms restaurangbord för 150 kr rätten.

Lindquists företag var uppbyggt kring Republic RC-3 Seabees tillverkade 1947 i USA. För att öka transportförmågan togs det hjulförsedda landningsstället bort och planet blev en flygbåt. Axel Lindquist, som startade företaget, dog i ett haveri med en Seabee 1965. Hans två söner tog över företaget med dess två kvarvarande Seabees, en Cessna 185 och en Bell-helikopter försedd med pontoner. De flögs endast sommartid då sjöarna är isfria. Skidförsedda plan för vinterbruk behövs inte, eftersom varken samer eller turister då finns i fjällen. Fiskeflyg och andra kontrakterade bolag utför också räddningsflygningar när turister och samer försvinner eller blir skada-

de eller förolyckas i den svåra terrängen. Taxan för vanliga flygningar är fastställd per tur, mängden bagage som kan medföras beror på hur många renskötare, turister, antropologer, hundar och mängden fisk som medföljer.

Förutom grundläggande transporter åt samerna chartras flyget, speciellt bolagets helikopter, för användning i renskötseln. Detta gäller framför allt under ihopsamlandet av renarna inför kalvmärkning och slakt. Vid dessa tillfällen används helikoptern för att driva renarna och för att förflytta renskötarna till strategiska platser, samt som en "flygande kran", som kan flytta levande och slaktade djur.

De renskötande samernas sommarekonomi

På sommaren befinner sig samerna nära sina renhjordar i de avlägsna fjällområden där endast de bor. Eftersom där inte finns några vägar är kontakten med storsamhället mindre än under någon annan årstid. Kanske är det för att samerna är de enda som är bosatta i detta område som de kallar fjällen *hemlandet*. Innan motortransporter kom till användning flyttade samerna till sommarboplatserna med renrajd. Även om flyttrutten varierade något från år till år, så flyttade familjerna med renhjorden. Hälften av de manliga renskötarna vaktade alltid hjorden, medan den andra halvan följde med rajden och bodde i små tältkåtor.[20]

Motorfordonen skilde familjeflyttningen från flyttningen av renhjordarna. Nu för tiden, under den halvårsvisa flyttningen, stannar renhjorden upp vid olika tidpunkter och renskötarna inväntar familjerna. Liknande strategier används idag av renjagande eskimåer där familjerna inte ständigt behöver följa jägarna. Flyttning med hjälp av

sjöflygplan till sommarvistena började i en del nordliga socknar 1951, och redan 1952 använde flera familjer denna transportmöjlighet. Under 1980-talet åkte familjemedlemmarna med bil eller buss till amfibieplanens stationer och flög sedan återstoden av resan. I södra Lappland används terrängmotorcyklar i renskötseln och för förflyttning, men de är inte tillåtna i nationalparkerna i norr.[21]

Tidpunkten för flyttningen till sommarvistet bestäms av renskötselns krav. Den sommartida renskötsel-tekniken har förblivit i stort sett oförändrad sedan den extensiva renskötselns genombrott i början av 1900-talet. Renhjordarnas spridning beror på de grundläggande miljöförhållandena, t.ex. behovet av ett speciellt bete och djurens behov av att fly undan hettan och insekterna i skogslandet. En stor skillnad idag mot tidigare är dock att när hjorden väl når högfjället, vaktas den endast av ett fåtal renskötare som tagit sig dit med flyg, motorcykel eller till fots.

Under normala förhållanden fattas beslutet om tidpunkten för avresan till och hemresan från sommarvistet inom familjen och tidpunkten varierar. De flesta befinner sig i vistet en sexveckorsperiod från midsommar till mitten av augusti. Den tidigaste tidpunkten för familjens avresa till vistet beror på isförhållandena på sjöarna, eftersom flyget endast landar på isfria vatten. Fiskeflygs piloter ger renskötarna information om isförhållandena i fjällen eftersom deras bas är en kraftverksdamm (som byggdes på 1920-talet nära Porjus) och den är vanligtvis isfri i maj. Denna information används av samefamiljerna för deras slutliga beslut om tidpunkten för flyttningen till sommarvistet.[22]

Före flyget var sommarvistet en plats där man satte

upp sina tält, fiskade till husbehov och vilade upp sig inför den långa flyttningen tillbaka till skogslandet på sensommaren eller i början av hösten. När flyttningen kunde ske med flyg blev vistet mera permanent. Det berodde på de krav som amfibieplan och sjöflygplan ställde. Att vistena blev mer permanenta visade på en förändring i den samiska sommarbosättningens mönster.[23] Flyget i Lappland är mer än bara ett transportmedel för samerna. Det ger också möjlighet att omvandla lokala tillgångar till kontanter genom att sälja fisk, hantverk och bär till Fiskeflygs representanter/piloter. Flygplan anländer två eller fler gånger om dagen till vistet för att köpa fisk, leverera post, lämna dagligvaror och hämta upp och lämna av renskötare.

Detta system orsakar inte bara förändringar i bosättningen utan också i samernas praktiska sommarvanor. Whitaker skrev 1951–52 att "renen och jaktens avkastning är de enda sätten att skaffa föda". På den tiden fiskade man tydligen inte till avsalu. Även om vistet var inom räckhåll för många sjöar, fiskade man, enligt Whitaker, inte alls. Detta kan verka överdrivet, men uppgifter från fiskeriintendenterna visar att fisket ökade påtagligt sedan man började flyga i området.[24]

Det dröjde tio år från fjällflygets start till dess deltagandet i avsalufisket blev mera omfattande. Vid mitten av 1980-talet var fisket en betydande inkomstkälla sommartid. En del samiska familjer tjänade ihop en fjärdedel av renskötselns årsinkomst på sex veckors yrkesfiske under sommaren. Den växande fiskeverksamheten ledde till att mer och mer tid gick åt till fiske och mindre tid avsattes för renskötseln. Den tid som avsattes för renskötsel var 1985 mindre än tidigare och det var möjligt på grund av kooperativa renskötselmetoder. Tillsammans med

modern transportteknologi resulterade den kooperativa renskötseln i att man kunde få gå i veckor utan direkt skötselarbete. Denna tid användes istället för andra sysselsättningar, speciellt utnyttjande av en sådan traditionell resurs som hjortronplockning.

Flygets användning i renskötseln har ett pris — flygkostnaderna. I början var frakt av dagligvaror och annat gods gratis för de som fiskade åt Fiskeflyg. Senare blev den fria frakten reserverad för de familjer som sålde mer än 500 kg fisk varje sommar. År 1985 var fraktkostnaderna 20% av värdet på de levererade varorna. Undantaget var bensin, som fraktades gratis då den användes för motorbåtar i fisket.[25] Fraktkostnaderna var höga, men utan det yrkesmässiga flyget hade inte samerna kunnat sälja sin fisk och inte haft tillgång till penningekonomin under sommaren. Omvänt hade storsamhället inte kunnat dra nytta av det lönsamma fjällfisket; utan samer som fiskade hade Sverige inte kunnat utnyttja denna naturtillgång. Även om flygplanen är dyra att underhålla och sköta innebär flyget en möjlighet att genom samverkan öka den ekonomiska produktionen för både samer och svenskar i norr.

Generella tendenser i cirkumpolära transportsystem

Flyget är bara en av många transportförnyelser under 1900-talet i den skandinaviska cirkumpolära regionen. Dessa innovationer inkluderar motorbåtar, flygplan, snöskotrar, terrängfordon och det antagligen mest betydelsefulla enskilda tillskottet, bilen, som kan användas året om. Flygteknologin i Lappland medförde betydande socioekonomiska förändringar för befolkningen. Sjö- och

amfibieplanen och piloternas dagliga uppköp av fisk försåg samerna med en direkt tillgång till penningekonomin under sommaren. Under denna tid var renskötarna traditionellt borta från det svenska storsamhället. Detta medförde i sin tur att en del samer fick välja mellan de traditionella sysselsättningarna på sommaren, såsom renskötsel, och andra som tillät dem att medverka i den direkta monetära ekonomin. Flygteknologin ledde alltså till att bosättningsmönstret och samernas praktiska göranden blev annorlunda efter dess införande. Detta mönster, i vilket traditionella transportmedel blev utbytta mot moderna 1900-talsfordon med förbränningsmotorer, var vanligt också i andra delar av den cirkumpolära regionen, till exempel i Kanada och Alaska.[26] En mindre känd, men liknande situation uppstod på Island då en serie transportförnyelser på 1900-talet ledde till samhällsekonomiska förändringar för lokalbefolkningen. Det bästa exemplet på detta är kanske Islands södra kust, som så sent som på 1930-talet hade byar och även enskilda gårdar relativt isolerade från resten av ön. Islandshästen användes för de enstaka resor genom den svåra vulkaniska och glaciärrika terrängen som gjordes till befolkningstäta delar. Denna metod fungerade, men begränsade resans längd och mängden varor som kunde transporteras till och från avlägsna orter. Resultatet av detta blev en inriktning mot lokala händelser; isländsk folktradition frodades, avlägsna familjer skapade stora hemmabibliotek och njöt av att läsa och diskutera sagorna.[27]

När det kustnära isländska transportsystemet började fungera vid sekelskiftet fick bebyggelsen längs kusten mottaga regelbundna försändelser med varor, och passagerare kunde resa till vilken destination som helst längs

vägen. Den lokala bebyggelsen orienterades nu något mot kusttrakten. Detta skedde däremot inte längs den södra kusten där det inte fanns några hamnar. Följaktligen behövde så sent som på 1940-talet de bönder som bodde längs den södra kusten fortfarande en veckas resa till häst för att komma till närmaste marknadsplats längs gamla stigar.[28]

Efter andra världskriget stödde den isländska regeringen byggandet av ett nätverk av lokala flygfält, som förlades nära större befolkningscentra längs den södra kusten. Till dessa kom transportflygplan som DC-3 med varor och passagerare. Under 1950- och 1960-talet levererade kommersiella flygbolag färdigtillverkade varor till isolerade gårdar längs den södra kusten. Bönderna skickade i sin tur ull- och köttprodukter till marknaden i Reykjavik på återresan. Färden, som tidigare tog en vecka, tog nu en timme. I detta område förblev flygplanen det primära transportmedlet fram till 1970-talet, då ett nytt transportmedel infördes — bilen.[29]

Längs den södra kusten blev de vägar och broar som bildar den berömda riksväg 1 färdiga 1974. Sedan dess har biltrafiken ändrat den socioekonomiska strukturen i området i både positiv och negativ riktning. Idag är turismen en viktig källa till ekonomisk förnyelse och isländningar kan se mer av sin ö och besöka längre bort boende släktingar än tidigare. Biltrafiken tillåter dessutom långväga pendlande till fabriker och andra kontantgivande arbetsplatser i Reykjavik och andra orter. Gårdar längs hela den södra kusten har därför blivit övergivna till följd av de avtagande traditionella sysselsättningarna.[30]

Slutsatser

Transportinnovationerna i det arktiska och subarktiska området har varit av stor socioekonomisk betydelse för ursprungsbefolkningarna, för vilka transporter i glesbefolkade områden är en avgörande faktor i deras bosättningsmönster och ekonomiska verksamhet. Långa avstånd i svår terräng, med ett ofta strängt klimat, kräver att transportmedlen är pålitliga, relativt billiga och hållbara. En teknologi som uppfyller dessa krav blir slutligen accepterad och använd under långa tider. Skidor har till exempel använts i tusentals år i norra Europa, och renen och rendragna slädar har nyttjats till vintertransport i över tvåtusen år. I Nordamerika har hundsläden tillåtit människor att resa långa sträckor i nära tusen år. Dessa teknologiska förändringar hjälpte till att skapa de karakteristiska samhällsekonomiska och befolkningsmässiga strukturer som resulterade i långa perioder av stabilitet.[31]

Flera studier har genomförts rörande ny transportteknologi i det arktiska området; den kanske mest kända behandlade snöskotern och de renskötande samerna. Till skillnad från bilen, som också orsakade en revolution hos de cirkumpolära folken, har snöskotern fördelen av att kunna korsa svår, kuperad terräng där vägar inte kunnat anläggas. Tidigare var det bara hund- och renslädar som kunde korsa dessa områden. Snöskotern kan nå avlägsna områden på bråkdelen av den tid det skulle ta med traditionella metoder. Resor som en gång tog en vecka eller flera dagar med hund- eller rensläde i Kanadas och Skandinaviens cirkumpolära områden kan nu tillryggaläggas på bara ett par timmar. Fenomenet har kallats "snöskoterrevolutionen" eftersom snöskotern till

skillnad från tidigare innovationer skapade "denna nya mobilitet som är ett stort steg framåt".[32]

Den ökade individuella rörligheten och den minskade tidsåtgången i ekonomisk primärverksamhet (speciellt resor) har gett många positiva resultat för dem som dragit nytta av snöskoterteknologin. Till exempel har den minskade tidsåtgången för jakt, renskötsel, fiske, fångst och transporter medfört att familjerna har tid över för att delta i penningekonomin. Den lediga tid och den ökade rörlighet som snöskotern gett upphov till, har bidragit till ökade sociala kontakter mellan förut isolerade byar. Utöver detta har post och tidningar blivit tillgängliga oftare vilket ökat informationsflödet till tidigare avlägsna delar. Tidsbesparingen används också till traditionella kulturella aktiviteter, t.ex. dans och hantverk.[33]

Förutom de positiva effekterna av snöskotern finns det även negativa. Efter en kort övergångsperiod var nästan alla samiska renskötare och eskimåiska renjägare tvungna att använda sig av snöskoterteknologin för att behålla konkurrenskraften, antingen genom att köpa en skoter eller genom att köpa tjänster från en van skoterförare. Dessa samhällen blev snabbt indelade i två grupper, de som hade tillgång till snöskoter och de som inte hade det. Till att börja med återspeglade denna uppdelning också andra sociala skillnader, speciellt ålder, kön och ekonomiska förhållanden. De första snöskoterägarna var ofta välbärgade, yngre män, som gradvis tog över auktoritetspositioner och inflytande i ekonomiska frågor, såsom renskötsel. Följaktligen blev andra praktiska angelägenheter beroende av snöskotrar. Som ett resultat av snöskoterbruket blev "naturliga" skillnader i cirkumpolära samhällen mer baserade på ålder och kön, och kvinnor och äldre män förlorade i prestige och ekonomisk styrka.

Slutligen, många enskilda som accepterade det nya transportsättet och ofta samhället i sin helhet, började betona och värdera färdigheter och ideal som medföljde den nya teknologin medan traditionella aktiviteter och tänkesätt minskade i betydelse.[34]

Om vi använder dessa studier av förflygs- och flygrelaterade transportinnovationer i norra Sverige kan vi lägga fram följande hypoteser om transportinnovationer i marginella cirkumpolära områden. Övergången till ett nytt transportsystem i marginella arktiska och subarktiska områden leder till betydande socioekonomiska förändringar hos lokalbefolkningen, som serveras detta system. Detta leder till en expansion av traditionella marknader, eller öppnar nya. Denna period av ekonomisk tillväxt stimulerad av det nya transportsystemet kan resultera i en befolkningsökning, åtminstone till början. Nya betydelsefulla transportleder, såsom vägar och järnvägar, leder ofta till att de äldre transportsätten ändrar sina sträckningar och anläggningar för att anknyta till de nya. Denna process bildar "hybridsystem" som kombinerar nya och gamla teknologier och beteenden. Ekonomin utvecklas snabbt där dessa hybridsystem finns. I det cirkumpolära området är denna utveckling baserad först och främst på extraktiva näringar, till exempel gruvindustri, fiske, skogsbruk och elproduktion, som är beroende av en kedja av transportsätt tåg–kärra–båt eller båt–flyg–lastbil.

Den ökade varu- och passagerartrafiken på vägarna, möjliggjord av mångfalden av transportmedel samt den ekonomiska tillväxten och befolkningstillväxten, krymper marginaliteten för tidigare avlägsna områden. Detta kan få allvarliga följder om transportservicen skulle läggas ned på grund av ekonomiska förluster eller förlorade marknader eller marknadsandelar för varor producerade

i området. Detta gäller också om befolkningen är större än vad områdets traditionella näringar kan försörja. Konsekvenserna innefattar också nedläggning av näringar som fanns före transportinnovationen och som blev övergivna för att kunna dra nytta av kontantgivande sysselsättningar fördelaktiga i det nya transportsystemet. En utflyttning av både infödda och inflyttade grupper kan bli aktuell om den lokala ekonomin inte kan försörja den ökade befolkningen på grund av den förlorade möjligheten att utföra självbevarande, lokala ekonomiska aktiviteter.

Noter

1 Hoppe, G., Vägarna inom Norrbottens län. Geographica 16 (Uppsala 1945); Lassila, M., Fjällkommunikationer i norr genom sekler, i: Till fjälls 1975–76, Fjällklubbens årsbok, årg. 47–48, s. 38–43.

2 Layton, I.G., The Evolution of Upper Norrland's Ports and Loading Places 1750–1976. Geographical Reports 6. (Umeå 1981.)

3 Lassila, M., Älvdalskommunikationer i Övre Norrland före landsvägarnas tillkomst. Arbetsrapport, ej publicerad (Umeå 1978).

4 Willstrand, N.E., Tjärbränning kring Bottniska Viken under svensk stormaktstid: omfattning, spridning och incitament. XXI Nordiska Historikermötet (Umeå 1991), s. 2.

5 Westerberg, R., Svenskt Civilregister 1, i: Flyghistorisk Revy. Svensk Flyghistorisk Förening (Stockholm 1983), s. 5.

6 Lassila (1978), s. 16.

7 Nilsson, B., Svenskt postflyg, i: Flygets årsbok. Ett år i luften 1960–61, s. 257–259. Westerberg (1983), s. 8.

8 Taylor, M.J., Warplanes of the World: 1918–1938 (New York 1981), s. 177; Westerberg (1983), s. 8; Nilsson (1961), s. 259.

9 Taylor (1981), s. 30; Westerberg (1983), s. 32.

10 Westerberg (1983), s. 5, 32–36, 50, 98; Widfeldt, B., Sweden's Last Junkers W.34, i: Air Pictoral, vol. 24, nr 2, (Ascot 1962), s. 39; Taylor (1981), s. 79–80.

11 Wigglesworth, T, Seaplanes in Sweden, i: Air Pictorial, vol. 30, nr 2 (Ascot 1968), s. 63.

12 Keskinen, K., Stenman, K., & Niska, K., Suomen Ilmavoimien Lentokoneet 1918–38. (Helsinki 1976), s. 7; Westerberg (1983), s. 58–64.

13 Westerberg (1983), s. 76–80, 92–96, 100.

14 Stroud, J., Looking back at boats, i: Air Pictoral, vol. 39, nr 1, (Ascot 1977), s. 12–14.

15 Larsson, W., Lapplandsflyg, i: Flygets årsbok. Ett år i luften 1954, s. 318.

16 Wrigglesworth (1968), s. 63.

17 Larsson (1954), s. 312.

18 Larsson (1954), s. 312, 315; Kuoljok, K., Vasten — ett sommarviste, i: Nordnytt. Nordisk tidsskrift för folkelivsforskning 1985, s. 5.

19 Larsson (1954), s. 317; Millgård, H., Flyg och fiska, i: Flygets årsbok. Ett år i luften 1958, s. 253–255.

20 Manker, E., The Nomadism of the Swedish Mountain Lapps: The Siddas and Their Migratory Routes in 1945 (Uppsala 1953), s. 23; Kuoljok (1985), s. 8; Perhson, R.N., The Bilateral Network of Social Relations in Könkämä Lapp District. Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore and Linguistics Publication 111 (Bloomington 1957), s. 11–12.

21 Whitaker, I., Social Relations in a Nomadic Lapp Community (Oslo 1955), s. 98.

22 Kuoljok (1985), s. 8.

23 Wheelersburg, R.P., New transportation technology among Swedish Saami reindeer herders, i: Arctic Anthropology, vol. 24, nr 2 (1987), s. 99–116.

24 Whitaker (1955), s. 71–72, 80; Wheelersburg (1987).

25 Kuoljok (1985), s. 8.

26 Pelto, P. & Müller-Wille, L., Snowmobiles. Technological revo-

lution in the Arctic, i: H. Russell Bernard & Pertti J. Pelto (utg.), Technology and Social Change, (1987), s. 207–242.

27 Wheelersburg, R.P., Critical Site Survey of the Southern and Southeastern Coast of Iceland. Unpublished report for the Icelandic Civil Defense Office and the North Atlantic Treaty Organization (NATO) Commander, Iceland (1991).

28 Thorarinsson, S., The Thousand Years Struggle Against Ice and Fire. Museum of Natural History, Department of Geology and Geography, Miscellaneous Papers No. 14. (Reykjavik 1956).

29 Thorarinsson (1956), s. 50.

30 Wheelersburg (1991).

31 Pelto & Müller-Wille (1987), s. 207–209.

32 Pelto & Müller-Wille (1987), s. 231–232.

33 Pelto & Müller-Wille (1987), s. 233–236.

34 Pelto & Müller-Wille (1987), s. 232–233.

Sven Ingemar Olofsson in memoriam

Förre universitetslektorn i statsvetenskap Sven Ingemar Olofsson (1922–1993), Djursholm, har avlidit. Han var norrlänning till börden, född i Haparanda och student i Östersund. År 1953 disputerade han i historia för Nils Ahnlund vid Stockholms högskola på avhandlingen *Drottning Christinas tronavsägelse och trosförändring*. Möjligen tyckte Ahnlund, som särskilt värdesatte maturité des ans hos en historiker, att Olofsson var väl ung för en akademisk karriär. Avhandlingen åsattes endast betyget Icke utan beröm godkänd. Olofsson kom emellertid igen. År 1957 blev han docent i historia efter att ha publicerat det nästan 600-sidiga arbetet *Efter westfaliska freden. Sveriges yttre politik 1650–1654*. Det följdes 1961 av den stora biografin *Carl X Gustaf. Hertigen–tronföljaren*.

Redan i slutet av 1950-talet hade Olofsson ändrat akademisk bana, kanske besviken på historikermiljön i Stockholm. År 1959 publicerade han *Geijer och samhällsekonomin. Hans utveckling fram till 1830*. Följande år avlade han licentiatexamen i statskunskap och från 1965 till pensioneringen var han universitetslektor i statskunskap/statsvetenskap.

Paradoxalt nog innebar det formella avskedet från historieämnet att Olofsson utvecklade en närmast enastående produktivitet som historiker, men nu inte inom diplomatihistorien utan på stads-, kommun- och regionalhistoriens fält. Mestadels rörde det sig här om beställningsarbeten. Huvudarbetet är de tre delarna av *Övre Norrlands historia* (1962–1974) intill 1772. Bland Olofssons många lokalhistoriska arbeten märks vidare *Hörnefors historia* (1964), *Umeå stads historia 1888–1972* (1972) och två delar *Södertälje stads historia*. Hans lokal-

och regionalhistoriska skrifter kännetecknas av god stilkänsla och omfattande materialgenomgångar. Det berättas många historier på Riksarkivet om med vilken fermitet han avverkade arkivvagnarna.

Olofsson fick inte något akademiskt erkännande för sitt lokal- och regionalhistoriska författarskap. När han i början av 1970-talet sökte professuren i stadshistoria efter Folke Lindberg vid Stockholms universitet blev han snävt behandlad av företrädare för den s.k. weibullskolan. Idag skulle bedömningen sannolikt ha blivit delvis en annan. I särskilt Övre Norrlands historia har Olofsson kastat nytt och intressant ljus över dikotymin centralmakt–lokalsamhälle i rikets nordligaste provins. För de många forskare som nu arbetar med Övre Norrlands samhällshistoria har Olofssons arbeten blivit en naturlig replipunkt.

Sven Ingemar Olofsson har för alltid skrivit in sitt namn på den norrländska hävdens blad. Vi lyser frid över hans minne.

Lars-Göran Tedebrand

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 23 mars 1994

Ca 70 medlemmar deltog i årsmötet, som hölls i hörsal F i Humanisthuset, Umeå universitet.

Efter stadgeenliga förhandlingar, där styrelsens verksamhetsberättelse och revisorernas årsberättelse föredrogs, beviljades styrelsen ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret. Hela styrelsen omvaldes för ett år:

Ordförande: Lars-Göran Tedebrand
Vice ordförande: Tore Nilsson
Skattmästare: Sigurd Nygren
Sekreterare: Jan Nilsson
Vice sekreterare: Kurt Genrup
Redaktör: Lars-Erik Edlund
Klubbmästare: Astrid Lundgren
Övriga ordinarie ledamöter: Dan Bäcklund, Bertil Marklund

Teo Sundin, som i många år varit sällskapets skattmästare och sedan revisor, hade undanbett sig återval. I hans ställe valdes Martin Hällgren till ny revisor. Den andre revisorn Rolf Hedquist omvaldes, liksom revisorssuppleanterna Tom Ericsson och Daniel Lindmark. Valberedningen bestående av Evert Baudou, Sigurd Fries och Holger Sjöstedt omvaldes.

Årsmötet beslöt enligt ordförandens förslag att årsavgiften skall vara oförändrad, 100 kr.

Ordföranden delade ut sällskapets pris för framstående norrländsk kulturforskning till skriftställaren Olof Hederyd, Haparanda för hans "av humanism, historisk kringsyn och säker stilkänsla präglade dokumentation av norrbottnisk lokal- och samhällshistoria".

Efter avslutade förhandlingar talade Olof Hederyd över ämnet *Om birkarlar och bottenviksfolk — ett inlägg i en urgammal debatt.*

Avslutningsvis samlades sällskapet till samkväm.

Vid protokollet: *Jan Nilsson*

Medarbetare i detta nummer

Kjell-Åke Aronsson, f. 1953 och uppväxt i Malmberget, är fil. dr i arkeologi och 1:e antikvarie vid Värmlands museum. Har varit verksam vid Riksantikvarieämbetet i Luleå.

Nils Bäckman, f. 1939 i Umeå, är övertandläkare vid Socialstyrelsens regionala enhet i Umeå.

Margareta Grafström, f. 1922 i Kiruna, bor sedan 1943 i Säbrå, Ångermanland, f.d. lärare, etnolog, engagerad i forskning om Säbrå sockens historia.

Hans Grahnén, f. 1919 i Granö, Västerbotten, är professor emeritus i pedodonti vid Umeå universitet.

Anders Huggert, f. 1944, bosatt i Umeå, är chef för Västerbottens museum.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall, är professor i historisk demografi vid Umeå universitet och kulturmedarbetare i Sundsvalls Tidning.

Robert P. Wheelersburg, f. 1955, är sedan 1989 högskolelektor i etnologi vid Elizabethtown college, Pennsylvania, USA. Hans artikel är översatt av Marie Andersson, Stockholm.

Innehåll

KJELL-ÅKE ARONSSON: Renskötselns introduktion i norra Sverige 1

MARGARETA GRAFSTRÖM: Tuppen och bruksförvaltaren 22

ANDERS HUGGERT: Revalskt mynt under brutet tak i Bjännberg i Västerbottens kustland 34

HANS GRAHNÉN & NILS BÄCKMAN: Tärnas förste tandläkare – en historia med många bottnar 45

ROBERT P. WHEELERSBURG: Civilflygets utveckling i Lappland 63

Sven Ingemar Olofsson in memoriam 86

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte 88

Medarbetare i detta nummer 89